

SISUKORD

Saateks	
<i>Mihkel Veiderma</i>	3
Seminari "HUMANITAARSED TEADUSKOGUD" pöördumine Riigikogu, Vabariigi Valitsuse ja avalikkuse poole	5
Avasõna	
<i>Mart Meri</i>	7
Kultuuriväärtuste säilitamise alustest	
<i>Mari Siiner</i>	9
Humanitaarsete teaduskogude rahastamisest viimasel aastakümnel	
<i>Jaan Ross</i>	15
Kultuuriloolised kogud: kellele ja milleks?	
<i>Krista Aru</i>	19
Eesti keele kogud kui rahvuslik rikkus	
<i>Urmas Sutrop, Jüri Viikberg</i>	25
Muinasteaduslikud kogud Eesti teadusmaastikul	
Priit Raudkivi	33
Erikogud teadusasutustes ja -seltsides	
<i>Hain Tankler</i>	39

SAATEKS

10. mail 2002. a toimus Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemia majas Riigikogu kultuurikomisjoni ja Eesti Teaduste Akadeemia korraldusel seminar "Humanitaarsed teaduskogud". Seminari korraldamisele andis tõeke humanitaarsete teaduskogude töötajate ja nende kogude kasutajate suur mure nendes talletatud kultuuriväärtuste säilimise, hooldamise, läbitöötamise ja täiendamise pärast.

Seminari avas Riigikogu kultuurikomisjoni liige Mart Meri, seda juhatas akadeemik Peeter Tulviste. Seminaril peeti kuus ettekannet, mis on avaldatud käesolevas kogumikus. Ettekannete järel toimus arutelu, võeti vastu pöördumine Riigikogu, Vabariigi Valitsuse ja avalikkuse poole ning külastati Ajaloo Instituudi ajaloolis-arheoloogilist kogu.

Seminarist võttis osa 44 kultuuri- ja teadusasutuste töötajat.

Seminari korraldajad tänavad kõiki, kes aitasid innukalt seminari ette valmistada, esinesid sellel ettekannetega või selles osalesid, ning avaldavad lootust, et seminari pöördumises tõstatatud küsimused leiavad vastavates riiklikes institutsioonides positiivset reageeringut.

Teaduskogudes olev rahvuslik rikkus vajab abi ja kaitset.

Mihkel Veiderma

Eesti Teaduste Akadeemia peasekretär

**SEMINARI “HUMANITAARSED TEADUSKOGUD”
PÖÖRDUMINE
RIIGIKOGU, VABARIIGI VALITSUSE JA AVALIKKUSE POOLE**

Teaduskogud, mis on kultuuriväärtuste oluline osa, teenivad teadust ja haridust. Enamik Eesti teaduskogudest on ülikoolide ja teadusasutuste valduses ning neid haldab Haridusministeerium. Seminarist osavõtjad märgivad, et praegune rahastamistase ei taga teaduskogude säilimist, läbitöötamist ja arendamist. Eriti puudutab see humanitaarkogusid, millel on lisaks muule veel eriline roll rahvusliku ja riikliku identiteedi hoidmisel ning edendamisel.

Eesti Kirjandusmuuseumis, Ajaloo Instituudis, Eesti Keele Instituudis, Tartu Ülikoolis, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses, Emakeele Seltsis ja mujal hoitavaid humanitaarseid kogusid on finantseeritud riikliku sihtprogrammi “Eesti keel ja rahvuskultuur” raames, mis lõpeb 2003. aastal. Erinevalt muuseumidest, raamatukogudest ja arhiividest pole need kogud seadusega kaitstud. Seda suurem on kogudele pühendunud inimeste, nende kogude hoidjate ning kasutajate mure.

Leiame, et Haridusministeerium peab algatama riikliku strateegia väljatöötamise teaduskogude säilitamiseks ja arendamiseks. Selle aasta lõpuks tuleks määratleda, mis viisil ja mis mahus selleks vahendeid eraldatakse, nagu ka vahendite jaotus teadusasutuste vahel.

Kogude hoidmine pole projekt ega programm, vaid igavikuline ülesanne. Sellepärast pidasid seminaril esinenud parimaks lahenduseks sellist, mis ühendaks endas püsifinantseerimist (nt eriotstarbeliste infrastruktuursete kulutuste kujul) ja ühe- või mõnekordseid investeringuid. Viimastega on esmajärjekorras vaja tagada kogude ohutus, milles seminarist osavõtjad nägid hetkel kogude hoidmise üht kõige pakilisemat probleemi. Humanitaarsete kogude läbitöötamine ja täiendamine peaks jääma edaspidigi riikliku sihtprogrammi “Eesti keel ja rahvuskultuur” osaks, mida tuleb uuendada.

Seminaril väljendati seisukohta, et teadusasutuste kogud tuleb arvata kultuuripärandi hulka, täiendades vastavalt muinsuskaitseadust. Niisamuti vajab seadusandlikku reguleerimist arheoloogilise ja ajaloolise leiuväinuse säilitamine.

Seminarist osavõtjad on valmis abistama Haridusministeeriumi humanitaarsete teaduskogude riikliku strateegia väljatöötamisel.

Toompeal, 10. mail 2002

Mart Meri

Riigikogu kultuurikomisjon

Meie rikkalikud humanitaarsed teaduskogud on kujundanud eesti rahva olemist ja saatust rohkem kui söändame igapäevaselt arvata. Kujutlegem endale ette olukorda, kui meil poleks tänasel seminaril käsitletavaid kogusid olemas: ei keelekogusid, ei rahvaluulearhiivi, ei arheoloogiliste leidude kogu, ei rahvamuusikasalvestisi. Kujuteldamatu see ongi! Humanitaarsetele kogudele on rohkem kui saja aasta vältel rajatud oluline osa rahvuslikust diskursusest nii ajaloo, kultuuri, teaduse kui ka poliitika kontekstis. Tuhandeid lehekülgi uurimusi, ilukirjandust, esseistikat, kunsti- ja heliloomingut. Kogudel põhinevad, neist inspireeritud kunstilised või teaduslikud tööd kuuluvad küll algupärase, autori nime kandva loomingu hulka, kuid esmaloojana või vähemalt kaasautorina tuleb siiski käsitada seda anonüümset, pidevalt tegutsenud ja tegutsevat isikut, keda kutsutakse rahvaks, eesti rahvaks. Tema loomingu oleme võtnud tallele koos olulise õiguse ja kohustusega: õigusega sellest loomingu juhinduda ning kohustusega seda loomingu hoida.

Täna käsitletavas valdkonnas tuleb eriti selgelt esile see, et süstemaatiliselt koostatud ja pidevalt hooldatavad teaduskogud on eelduseks teadustegevusele nii alus- kui ka rakendusuringute mõttes. Eesti keele teadusliku grammatika koostamine on näide keelekogudel põhinevast alusuuringust, seevastu suur osa leksikoloogilisest ning ka keeletehnoloogilisest tegevusest kuulub rakendusuringute valdkonda. Enamus teaduskogusid on alguse saanud n-ö kodanikualgatuse korras. Ajapikku on neile ümber kasvanud paksem või õhem institutsionaalne kest, teatud toestik, mis hõlbustab kogu kasutamist ning suurendab tema säilimise tõenäosust. Ent see toestik vajab funktsioneerimiseks tööjõudu ning rahalisi vahendeid ja siin pörkumegi korraldamatusega. Teaduskogude hooldamine, täiendamine, tihendamine ja muud kogudega seotud spetsiifilised tegevused – s.t mitte ainult säilitustegevus! – ei asu riikliku toetuse pealiinil, sageli isegi mitte kõrvalliinil, vaid need on jäänud rahastamissüsteemist hoopistükkis väljapoole. Projektipõhiselt ülal pidada näiteks Kirjandusmuuseumi arhiivkogusid on nonsens. Loodan, et just sellele vastuolule lahenduse otsimine kujuneb tänase seminari peateemaks.

Lugupeetud seminarist osavõtjad! Lõpetan kahe konkreetse ettepanekuga, mis haakuvad siinse temaga.

Esiteks tuleb kohe asuda ette valmistama riikliku programmi “Eesti keel ja rahvuskultuur” pikendamist ja sisulist täiendamist, sest teatavasti see programm lõpeb juba järgmisel, 2003. aastal. Programm peab andma leevendust ka humanitaarkogude pingelisele olukorrale.

Teiseks olen järjest enam veendunud vajaduses algatada uus riiklik programm tingliku nimetusega “Eesti mälu”, mis oleks meie vaste globaalsele, UNESCO poolt juhitud programmile “Memory of the World”. “Eesti mälu” programmi eesmärgiks oleks kultuuri-pärandi säilimise tagamine selle fraasi kõige laiemas mõttes, alates näiteks rikkalikumate koduraamatukogude kaardistamisest ja lõpetades miljöövääruslike linnaosade säilitamisega.

Tänan!

KULTUURIVÄÄRTUSTE SÄILITAMISE ALUSTEST

Mari Siiner

Kultuuriministeeriumi raamatukogude, muuseumide ning arhiivide kultuuriväärtuste säilitamise nõukogu, Eesti Rahvusraamatukogu

Käesolev ettekanne on Kultuuriministeeriumi raamatukogude, muuseumide ning arhiivide kultuuriväärtuste säilitamise nõukogu (edaspidi Nõukogu) esimeste tööaastate kogemustest säilitamisalase koostöö loomisel ja kultuuriväärtuste säilitamise poliitika olulisusest kultuuriväärtuste säilitamiseks vajaliku infrastruktuuri loomisel Eestis.

Märksõnad: kultuuripärand, säilitamise alused, rahvuslik mälu, dokumendipärand, rahvus-teavik, koostöö kultuuripärandi säilitamisel, säilitamise poliitika.

SISSEJUHATUSEKS

Riigi soov arendada teabeasutusi ühiskonnale kõige vajalikumal viisil s.t toimivana ühise avatud võrguna, eeldab lisaks heale koostööle ja sidusandmebaaside olemasolule veel ka kogutud, süstematiseeritud ja säilitatud (arhiveeritud) informatsiooni olemasolu nii elektroonilisel kui ka analoogkujul.

Täna, digiinfo ajastu lävel, on teabeasutused olukorras, kus Eestis on alles lõpuni vaidlemata ja lahendamata analoogteavikute säilitamisega seotud probleemid.

Digiinfo kogumine, süstematiseerimine, vahendamine ja säilitamine püstitab aga muuseumide, arhiivide, raamatukogude (MAR) jt teabeasutuste ette üha uusi probleeme ja küsimusi. Seda eelkõige seoses uute infokandjate säilitamise ja arhiveerimisega.

Säilitatavate analoogteavikute hulk MAR-s ulatub Eestis ligi 25 miljonini. Säilitatava digitaalse info hulk ei ole veel esialgu märkimisväärne.

Eestis haldavad neid varasid riikliku püsisäilituskohustusega 4 teadusraamatukogu, 3 arhiivi ja üle 200 muuseumi koos oma filiaalidega.

Muuseumides on näiteks põhifondidesse kuuluvate museaalide hulk suurenenud ligi 6 miljonini.

Arhivaalide arv ületab 7,5 miljoni ja teavikute arv teadusraamatukogudes 11,5 miljoni teavikut.

Kuidas kaitsta ja hinnata nende varade säilivuse tagatust?

Nendele küsimustele vastamist peab enda ülesandeks RAAMATUKOGUDE, MUUSEUMIDE NING ARHIIVIDE KULTUURIVÄÄRTUSTE SÄILITAMISE NÕUKOGU, mis moodustati 21.12.1999 nõuandva organina Kultuuriministeeriumi juurde.

Nõukogu on käesoleval ajal ainus spetsiifiliselt teabeasutuste säilitusprobleemidega tegelev institutsioonidevaheline ühendus Eestis.

Nõukogu ülesanneteks on:

- teadvustada kultuurivarade säilitamise olulisust eesti ühiskonnas ;
- aidata kaasa riikliku säilitamispoliitika väljatöötamisele Eestis;
- konservaatorite koolituse ja atesteerimissüsteemi väljatöötamine;
- arhiivide, raamatukogude ja muuseumide peaspetsialistide koolituse organiseerimine;
- kultuuriväärtuste säilitusalase eestikeelse terminoloogia väljatöötamine;
- nõustamine säilitusküsimustes;
- otsustamisõigus rahvusvaheliste säilitusalaste standardite kasutuselevõtmise kohta Eestis jne.

NÕUKOGU ALUSTAS OMA TÖÖD OLUKORRAS, KUS

1. Eestis pole üheselt määratletud kultuuripärand, selle kaitse ja kultuuripärandi säilitamist ühtselt reguleeriv seadus.

- Muuseumide, arhiivide ja raamatukogude puhul on tegemist õigusliku määrat-lematusega.
- Seadusandlikud aktid küll kohustuvad kultuurivarasid säilitama, samas puuduvad igasugused finantseerimismehhanismid selle tagamiseks.

2. Puudub riiklik säilituspoliitika.

- Eestis puudub ühine visioon kogude suurusest, säilitamise vajadustest (olulisusest) ja toetus säilitamisele valitsuste tasandil;
- Puudub riiklik struktuuriüksus kultuuripärandi säilituspoliitika elluviimiseks riiklikus ulatuses;
- institutsioonide sisene struktuur ja ressursi jaotus ei kata sageli vajadusi säilitusalaseks tegevuseks.

3. Säilitusalane koostöö riigis on küllaltki halvasti koordineeritud, mis tingib omakorda ressursside asjatu dubleerimise.

4. Koordineeritud säilitusalane koolitus puudub.

Erialadel, mille raames koolitatakse raamatukogude, muuseumide ja arhiivide töötajaid, säilitamist ei õpetata.

5. Õppe- ja teadusasutustel puudub riiklik tellimus tegelemaks rahvusliku kultuuripärandi säilitamisega.

KOKKUVÕTE NÕUKOGU TÖÖST 1999–2002

- Nõukogu poolt alustatud diskussioon ühiskonnas ühtse säilituspoliitika vajadusest on esmakordselt andnud võimaluse väljuda MAR säilitajate kitsast ringist ja leidnud toetajaid.
- On loodud struktuurne baas MAR vaheliseks koostööks.
- Alates sellest aastast on loodud Kultuuriministeriumis kultuuriväärtuste asekancleri ametikoht, kes on ka meie nõukogu liige.
- On kaardistatud säilitamisega tegelevate institutsioonide/inimeste ring ja selgitatud välja säilitamisega seotud kitsaskohad (koolitus, atesteerimine, terminoloogia).
- Regulaarselt toimub nõukogu korraldamisel kaks koolitustsükli aastas.
- Sel aastal valmib eestikeelne säilitusalane seletav sõnastik.
- Säilituskohustusega teadusraamatukogude vahel on loodud säilitusalane koostöö. On loodud rahvustrükise seisundi andmebaas ja välja töötatud rahvustrükise säilimise tagamise arendusprojekt aastani 2004.
- Nõukogule on delegeeritud UNESCO Rahvusliku Komisjoni poolt dokumendipärandi säilitamisega tegelemise esindatus ja kohustus.
- Omame hinnalist kogemust – koostöövõimeliste persoonide ja institutsioonide leidmine on osutunud küll raskeks, välja aga mitte päris võimatuks ülesandeks eesti ühiskonnas.

Toon näitena ka mõned tagasilöögid Nõukogu tööst.

- Vaatamata pingutustele ei ole Nõukogu ettevõtmised riiklikult sihtfinantseeritud. Puudub finantseerimine ka aastaks 2002. Seni on toimunud vaid projektfinantseerimine (UNESCO, OSI, Suomen Kultuurirahasto).
- Valitsusasutuste toetus koostöö loomisel ei ole seni veel märkimisväärne.
- Intensiivne, entusiasmil põhinev töö nõukogus on tinginud ligi 50% liikmeskonna vahetuse.
- Ei ole jõutud ühiste seisukohtadeni atesteerimissüsteemi ja säilitusalaste standardite kasutusele võtmises.
- Säilitusalane koostöö on jätkuvalt fragmentaalne: kultuuripärand paikneb lisaks MAR väga erinevates institutsioonides, sageli ei ole varad inventeeritud ja standarditele vastavalt kataloogiseeritud, säilitatud jne.

Seminari "Humanitaarsed teaduskogud" kontekstis tooksin esile järgmised Nõukogu seisukohad

1. Kultuuriväärtuste säilitamine MAR-s nõuab *riiklikku regulatsiooni*, sest toimimisala on väga lai, nõuab palju ressursse ja erinevas haldusalas olevate asutuste vahelisi kokkuleppeid.

Loetleksin vaid mõned aspektid, mis kinnitavad riikliku regulatsiooni vajadust.

- Rahvusmälu, mis on oluline riigi ja rahva identiteedi hoidjana, peab olema määratletud, kaitstud ja säilitatud ka tulevastele põlvkondadele.
- Haridussüsteemi heaks toimimiseks planeeritakse eesti ühiskonnas igapäevase info-tarbimise ja infokandjate hulga pidevat suurenemist.

Rahvusmälu säilumiseks peaks kogude ja kasutajate igapäevase kasvutempo olema sellisel juhul tasakaalustatud jõupingutustega kogude säilitamiseks, sest ilma säilitamiseta ei ole kogud igikestvad.

- Säilitamine on info kasutamiseks eelduste loomine .

MAR kasulikkuse suurendamine ühiskonnas info igapäevase kasutamise intensiivsuse kaudu saab säästva arengu printsiipide kohaselt toimuda vaid läbi säilituskorralduse mehhanismi e riikliku kultuurivarade säilituspoliitika.

2. Raske on luua realselt toimivat MAR koostööd, kui riigis puudub muuseumidevaheline ja raamatukogudevaheline koostöö, samuti koostöö arhiivide endi vahel; kui puuduvad ühised kataloogid, andmebaasid, varad on inventariseerimata ja kataloogiseerimata.

3. Oluline on ka MAR koostöö teiste säilitatavate institutsioonidega.

4. Elektroonilisel infoajastul hakkavad üha enam ähmastuma MAR ja teiste kultuurivarasid säilitavate institutsioonide füüsilised piirid.

Info tarbimisel on määrav info kättesaadavus.

Üha olulisemaks muutub võimaluste ja regulatsioonide loomine ühe või teise dokumendi, teaviku, museaali või arhivaali säiluvustingimuste ja kiire kättesaadavuse võimaluste loomiseks, olenemata nende füüsilisest asukohast.

- Näitena tooksin rahvustrükise(RT) kasutamise seotud probleemid. Füüsiliselt asub RT nii muuseumides (museaalina), arhiivides(arhivaalina) kui raamatukogudes (rahvustrükisena). Igas institutsiooni grupis on ta kataloogiseeritud vastavalt asutuses kehtivale korrale. Lokaalsed andmebaasid muuseumides, arhiivides ja raamatukogudes aga raskendavad RT leiduvuse määramist ja sellest tulenevalt on ka kasutamise võimalused piiratud.

- Analoogseid näiteid võib tuua ka teiste teaviku liikide kohta – näiteks, fotokogud, maakaartide kollektsioonid, isikuarhiivid jt.

5. Sidusandmebaasid on infoajastu oluliseks märksõnaks. Koostöö on sidusandmebaaside tekke eelduseks.

6. Kultuurivarade parema kasutamise nimel on oluline luua säilitamise keskkond, kus toimiks põhimõte SÄILITADA, ET KASUTADA.

Sellist keskkonda on asunud looma Rahvusarhiiv ja Rahvusraamatukogu. Eestis on aga selleks veel palju teha.

Põhimõte SÄILITADA, ET KASUTADA, on üheks säilitamise põhialuseks. Säilitamise põhi- aluseid saab kirjeldada nn säilitamise püramiidi abil.

Kultuuriväärtuste säilitamist saab lugeda toimivaks juhul, kui on selleks üles ehitatud vajalik infrastruktuur. Tulemuslikult töötav säilitamise infrastruktuur peab toetuma tuge- vale püramiidi põhjale: säilituspoliitikale, rahvusteaviku leidumusele ja kogude hoiule.

LEIDUMUS

Määratletud (prioriteedi määrangud)kogud; kataloogid; leidumuse ja kogude seisundi uuringud, asenduskoopiate vajaduse väljaselgitamine.

HOID

Kogude turvalisus, vananemist aeglustavad hoiutingimused vastavalt teaviku liikidele.

KOOPIAD

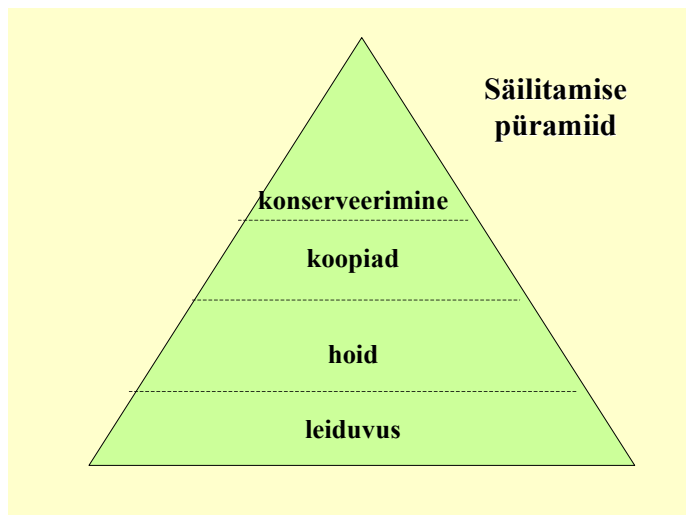
Leiduvuse ja seisundi analüüsist tuleneb vajadus asenduskoopiate, tagatiskoopiate ja kasutuskoopiate valmistamiseks. Nii analoog- kui digitaalasel kujul.

KONSERVEERIMINE

Konserveerida et säilitada.

Konserveerimise tehnoloogiline baas ja inimeste professionaalsus (koolitus, atestee- rimine) peab garanteerima teabeasutuse säilitamise probleemide lahendamise.

Oluline on kultuuriväärtuste säilitamisel Maailma Mälu Programmi (*Memory of the World Programme*) põhiprintsiip: rahvuslik kultuuripärand vajab säilitamist ilma lugejat diskriminee- rivate kitsendusteta. Kui näiteks raamatute ja dokumentide halb seisund kasutamist ei võimalda, tuleb leida võimalus originaalist kasutuskoopiate valmistamiseks. Sellest tulenevalt on koopiate valmistamisel säilitamise keskkonnas keskne koht.

6. Sageli tundub, et ilma mõtteviisi muutuseta ei ole võimalik üles ehitada institutsioonidevahelist koostööd.

Seni paiknevad kahjuks MAR spetsiifikale vastavad kultuurivarad väga hajutatult. Iga institutsioon üritab üles ehitada oma nn säilitamise püramiidi. Siit tuleneb kas ressurssside dubleerimine või halvemal juhul kultuurivara vähene kaitstus.

Kas luua säilitamise keskkond igas teabeasutuses kõigile erinevatele teavikuliikidele või luua säilitamiseks vajalik keskkond, mis toetuks riiklikele säilituspoliitistele kokkulepetele teavikute erinevate liikide kaupa?

Millisel juhul oleks tegemist ressurssside (raha, inimesed) otstarbekama kasutamisega?

Millisel juhul oleks tegemist säilitamisega kultuurivarade parema kasutamise nimel (*preserve for better access*)?

Lihtsad küsimused, lihtsad vastused?

Miks siis ometi koostöö loomine nii raskelt tuleb?

LÕPETUSEKS

Eesti Vabariigis on kultuuriväärtuste säilitamine (riiklikult) seadusandlikult reguleeritud ja sihtfinanseeritud vaid muinsuskaitse puhul.

Seaduse kohaselt korraldab muinsuskaitset Kultuuriministeerium.

Muinsuskaitse Inspektsiooni kaudu. Inspektsiooni ülesanneteks on kaitse teostamine kultuurimälestiste ja muinsuskaitsealade üle jne.

MAR kultuurivarad kahjuks sellesse riiklikult reguleeritavasse alasse ei kuulu.

Reaalne koostöö säilitavate institutsioonide vahel kahjuks ei toimi.

Lõpetuseks mõned kultuurivarade säilitamisega seotud tendentsid meie ühiskonnas, mis Nõukogu arvates mõjutavad ja raskendavad koostöö loomist.

ESITEKS, säilitatavate objektide hulga kasv (olgu nendeks siis trükised, dokumendid, museaalid jms).

TEISEKS, suureneb kahjustatud objektide hulk, st selliste objektide hulk, mida terve rea põhjuste tõttu (nende füüsiline seisukord) on raske või võimatu kasutada.

Toome näiteks eesti rahvustrükise, mille säilitamisega tegelevad Eestis neli teadusraamatukogu.

Füüsiliselt tugevasti kahjustatud trükiste osa uuritud kogudes ulatub kuni 38,1±2,4%ni .

Väga happelise paberiga trükised moodustavad uuritud kogudes väga suure osa, kuni 87±1,7%.

Sellised trükised on valdavalt ilmunud ajavahemikus 1850.–1990. Eestikeelse trükise seisund on halb ja väga suur osa trükistest on otseses füüsilises hävimisohus.

KOLMANDAKS, säilitatavate objektide kasutamine on oluliselt intensiivistunud.

See on täiesti loogiline joon infoühiskonna puhul – kasutatakse ju informatsiooni, mida teabeasutused säilitavad. Kasutamise intensiivistumine puudutab kõiki teabeasutusi ning võib esineda väga erineval kujul – trükiseid laenutatakse rohkem, arhivaale kasutatakse enam, üha rohkem tehakse näituseid. Näitused on üha avatumad. Originaale kasutatakse üha enam erinevate koopiade valmistamiseks (mikrofilmimine, digimine).

NELJANDAKS, tulenevalt eelöeldust muutub säilitamine majanduslikult üha kulukamaks.

Sellest tulenevalt muutuvad üha olulisemaks kogude inventuurid, valikud ja prioriteetide määratlemine.

Majanduslike vahendite üleküllust ilmselt lähiaastatel ei tule.

Samas selleks eraldatavad ressursid pigemini vähenevad kui suurenevad. Kasvavad hinnad ja teabeasutuste pingelised eelarved muudavad säilitamise üha keerukamaks.

Kultuuriväärtuste säilitamine, nagu ka iga muu inimtegevus, toimub teatud kultuurilis-majanduslikus keskkonnas, mis määrab tegelikult suuresti ära selle tegevuse edukuse ja ebaedukuse. Momendil Eestis need keskkondlikud tegurid ei ole säilitamise seisukohast väga soodsad.

VIIENDAKS, väga paljud muud valdkonnad on ühiskondlike prioriteetide seadmisel oluliselt tähtsamad kui kultuur.

Kultuuri kui eraldi käsitletava valdkonna sees ei ole kultuurivarade säilitamine Eestis kahjuks väga kõrge prioriteetsusega valdkond.

HUMANITAARSETE TEADUSKOGUDE RAHASTAMISEST VIIMASEL AASTAKÜMNEL

Jaan Ross

Tartu Ülikool ja Eesti Muusikaakadeemia

1. RIIKLIKU PROGRAMMI "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR" (EKRP) SÜNNILUGU

Eesti taasiseseisvumisega seoses hakkasid 1990. aastate alguses toimuma põhimõttelised muutused praktiliselt kõigis ühiskondlik-poliitilise elu valdkondades, sealhulgas teadusliku uurimistöö finantseerimisel. Esmajoones väljendus see Teaduste Akadeemia rolli vähenemises finantsotsuste tegemisel. 1991. a-st alates läks riigieelarves teaduslikuks uurimistööks mõeldud raha jagamine Eesti Teadusfondi pädevusse. Sealjuures jaotati alguses kogu raha otse asutustele nn baasfinantseerimise kujul. Aasta hiljem toimus Eesti teaduspoliitikas uus põhimõttelise tähtsusega muudatus, kui Eesti Teadusfondi nõukogu otsustas teaduseelarvest 25 % jagada grantide ja ühekordsete toetustena¹. Sellega astuti oluline samm teaduse finantseerimise süsteemi teisendamisel suurema projektsuse suunas. Grantfinantseerimise peamine erinevus baasfinantseerimisest väljendub teatavasti selles, et teadlastelt eeldatakse ühelt poolt kitsamate ja konkreetsemate probleemide püstitamist raha taotlemisel ning teiselt poolt nende probleemide lahendamist konkreetse ajavahemiku jooksul.

Muidugi nõudis uue süsteemi käivitamine ja omaksvõtmine teadlaskonnalt mõnevõrra aega. Retrospektiivselt näib, et olulise psühholoogilise tähtsusega grantfinantseerimise juurutamisel olid 1993. a oktoobris toimunud ekspertkomisjonide esimeeste valimised. Need toimusid laiapõhjalisel ja tugeval alusel, mille tulemusena humanitaarteaduste ekspertkomisjoni esimeheks valiti hilisem akadeemik, Eesti Kirjandusmuuseumi folklorist Arvo Krikmann, kes sellel ametikohal tegutses kuni 2000. a-ni.

Tuleb meeles pidada, et 1990. aastate teadusreform toimus Eestis uurimistööks kasutada olevate ressursside pideva ja tuntava vähenemise tingimustes. Seetõttu ei tähendanud osa baasfinantseerimise asendamine grantfinantseerimisega teadusasutustele mitte niivõrd uute lahendamist vajavate probleemide formuleerimise vajadust, kuivõrd pigem käimasolevast tegevusest selliste segmentide eraldamist, mis oleksid võimalikult hästi vastanud uurimistöö projektsuse kriteeriumidele (mida grantitaotlustelt eeldati). Vähemalt humanitaarteaduste valdkonnas tekitas see olukorra, kus Eesti Teadusfondilt hakati küsima (ja saadi) grante selliseks tegevuseks, mille vastavus grantfinantseerimise põhimõtetele oli mitmetigi vaieldav. Ühes hilisemas dokumendis on Krikmanni sõnastuses seda probleemi kirjeldatud järgnevalt: "Eesti Teadusfondi humanitaarteaduste ekspertkomisjonile esitatakse igal aastal rohkesti taotlusi projektidele, mis ühelt poolt on eesti rahvuskultuuri seisukohalt esmatähtsad, nii et nende grantfinantseerimisest keeldumine oleks mõeldamatu, ning mis teiselt poolt on Eesti Teadusfondi praegusest maksimaalsest nelja-aastasest grantiperiодist mitmekordselt pikema kestusega. Eesti Teadusfondi humanitaarteaduste grantiosak on selgelt piisamatu selliste projektide rahastamiseks²."

Krikmann nägi sellest olukorrast väljapääsu eraldi humanitaarteadusliku sihtprogrammi käivitamises, millesse pidanuks koondatama küsimuse all olevad suuremahulised ja seega ebatüüpilised Eesti Teadusfondi grantid. Vajadust humanitaarteadusliku sihtprogrammi järele mõisteti ka Haridusministeeriumis. 27. märtsil 1996 moodustati tolelaegse haridusministri Jaak Aaviksoo käskkirjaga sihtprogrammi "Eesti keel ja rahvuskultuur" ettevalmistamiseks

¹ Helle Martinson, koostaja (2001). Momentvõtteid Eesti Teadusfondi 10-aastaselt teelt. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool, lk 1-2

² Arvo Krikmanni, Jaan Rossi ja Jaan Unduski poolt 8. aprillil 1996 haridusminister Jaak Aaviksoole saadetud kirjast.

juhtkomitee, mille eesotsas oli siinkirjutaja ning liikmeteks Arvo Krikmann ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse praegune direktor Jaan Undusk. 20. mail 1996 kinnitati haridusministri käskkirjaga selle programmi kava ja eelarve käimasolevaks aastaks kogumahuga 800 tuh kr. Raha jagunes vastavalt eelarvele nelja asutuse vahel, milleks olid Tartu Ülikool, Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tõsi, otseselt teaduskogude hooldamisele suunatud eraldisi 1996. a eelarves veel ei olnud: raha kulutati mitmesuguste (sõna)raamatute kirjastamis- ja trükikuludeks.

Põhimõtteliselt sama skeemi järgi, s.t Haridusministeeriumi sihtprogrammina toimis eesti keele ja rahvuskultuuri programm edasi ka järgmisel aastal. 1997. a märtsikuus kiitis Eesti Teadusfondi nõukogu rahvuskultuuri programmi tegevuse 1996. a heaks, suurendas selle eelarvet 1225 tuh kroonini, ning tegi Haridusministeeriumile ettepaneku programmi jätkamiseks riikliku sihtprogrammina³, mis taganuks programmi finantseerimise edaspidi juba riigieelarveseaduse tagatisel. Programmi juhtkomitee otsustas seejärel hakata tegutsema Haridusministeeriumi suuniseid ära ootamata. Töörühm koosseisus juhtkomitee liikmed pluss Eesti Kirjandusmuuseumi direktor Krista Aru ja Ajaloo Instituudi osakonnajuhataja Valter Lang valmistas Haridusministeeriumile ette projekti eesti keele ja rahvuskultuuri sihtprogrammi kujundamiseks riiklikuks programmiks ning eeldas, et ministeerium esitab omakorda selle hinnangu andmiseks Vabariigi Valitsusele.

Haridusministeeriumi tegevus humanitaarteadusliku arendustöö finantseerimiseks kujunes tolleaegse teadus- ja kõrgharidusosakonna juhataja prof Ain Heinaru eestvõttel siiski pisut teistsuguseks. 1998. a eelarvesse kavandati ministeeriumi poolt senise sihtprogrammi asemel 1885 tuh kr nn infrastruktuurseid erikulutusi publitseerimiseks ja humanitaarteaduslike kogude hooldamiseks. See skeem ei pärvinud teadusasutustelt üldist heakskiitu, sest kardeti (ja mitte aluseti) edaspidist võimalikku infrastruktuursete kulutuste mahu sidumist sihtfinantseerimise mahuga.

Keele ja rahvuskultuuri alase riikliku programmi ideele leidus siiski ka mõjukaid toetajaid, kelle seast nimetatagu tolleaegset haridusministrit Mait Klaassenit, Tartu Ülikooli rektorit Peeter Tulvistet, Teaduste Akadeemia presidenti Jüri Engelbrechti ning Riigikogu kultuurikomisjoni esimeest Talvi Märjat. 1998. a kevadel arutas riikliku programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" võimalikku käivitamist Teadus- ja Arendusnõukogu, kes otsustas "kiita heaks Haridusministeeriumi töö sihtprogrammi "Eesti keel ja rahvuskultuur" raamides aastatel 1996–1997; soovitada Haridusministeeriumil kujundada programm ümber riigieelarvest finantseeritavaks riiklikuks programmiks kestusega 5 aastat ja esitada see ... valitsusele; soovitada Haridusministeeriumil kavandada programmi finantseerimise mahuks 1999. a 3,5 milj kr.⁴ " Nii ka sündis ning 8. dets 1998. a kinnitati Vabariigi Valitsuse korraldusega nr 1187 Haridusministeeriumi riikliku sihtprogrammi tegevus aastateks 1999–2003⁵.

2. EKRKP STRUKTUUR JA DÜNAAMIKA

Joonis 1 annab ülevaate EKRKP raamides jaotatud rahast aastatel 1996–2002. Võrdlusena on esitatud Vabariigi Valitsuse poolt kinnitatud EKRKP eelarve aastateks 1999–2003, millest tegelikud rahaeraldused on hälbinud nii pluss- kui ka miinuspoolele. EKRKP eelarve järsk kasv 2002. a on tingitud keeletehnoloogiliste rakenduste ja Eesti Keele Instituudi sõnastike sihtotstarbelisest finantseerimisest⁶. 2002. a alguses informeeris ametis olev haridusminister Tõnis Lukas siinkirjutajat sellest, et käimasoleval aastal on "riikliku programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" juhtkomitee poolt koordineeritav eelarve ... viidud 7 mln kroonini, millest 3,5 mln kr on sihtotstarbeliselt ette nähtud Eesti Keele Instituudi sõnaraamatute (1,75 mln kr) ja Eesti Keele Instituudi (0,25 mln kr) ning Tartu Ülikooli (1,5 mln kr) keeletehnoloogia aren-

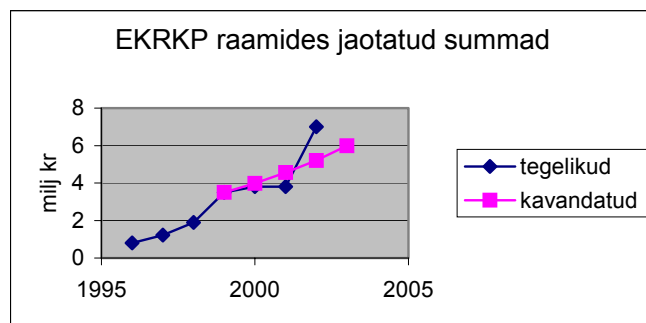
³ Eesti Teadusfondi 24. märtsi 1997. a koosoleku protokollist.

⁴ Teadus- ja Arendusnõukogu 2. märtsi 1998. a koosoleku protokollist.

⁵ Riigi Teataja I 1998, 108/109, 1792.

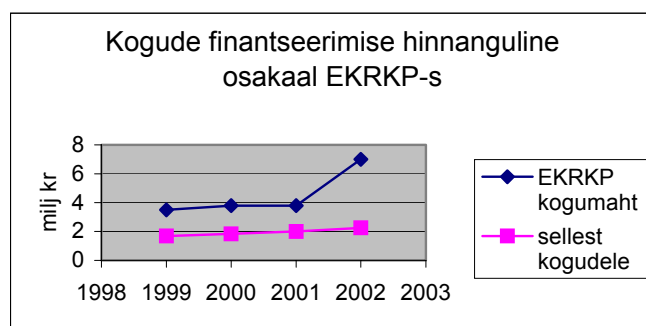
⁶ Vt 2002. a riigieelarve seletuskirja, Riigi Teataja I 2002, 4, 8.

damist käsitlevate uurimisprojektide finantseerimiseks.⁷ " EKRKP-st 2002. a finantseeritavate asutuste seas domineerivad Eesti Keele Instituut (33 % vahendite kogumahust), Tartu Ülikool, k.a raamatukogu (25 %), Eesti Kirjandusmuuseum (21 %) ja Ajaloo Instituut (11 %). Teiste programmist finantseeritavate asutuste hulka (10 %) kuuluvad Tallinna Pedagoogikaülikool, Küberneetika Instituut, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Emakeele Selts ning Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus (viimases tegeldakse eesti teadlaste biograafilise leksikoni koostamisega).

Joonis 1

Joonisel 2 on püütud hinnata humanitaarsete teaduskogude finantseerimise osakaalu EKRKP-s aastatel 1999–2002. Hinnangusse tuleb suhtuda ettevaatusega, sest selles pole võimalik kajastada kõiki kogude hooldamiseks kulutatavaid summasid. Nt Eesti Keele Instituudi leksikograafiliste tööde puhul tarvitatakse osa rahast murde- ja tänapäeva kirjakeele kogudele, mis joonisel 2 ei peegeldu. Võib öelda, et praegu finantseeritakse EKRKP raamides kogusid aastas rohkem kui 2 mln kr ulatuses, mis programmi kogumahust moodustab umbes ühe kolmandiku.

Joonis 2

3. LAHENDAMIST VAJAVAD PROBLEEMID

Tõstaksin järgnevalt esile humanitaarsete teaduskogude edasist saatust puudutavat kolme peamist probleemi. Kõik probleemid on sõnastatud küsilausestena, mis viitab sellele, et lõplikke lahendusi nendele siinkirjutaja omalt poolt pakkuda ei soovi – pigem loodab ta, et lahendused võiksid kujuneda asjaosaliste mõttevahetuse käigus.

⁷ Haridusminister Tõnis Lukase 22. jaan 2002. a kirjast Jaan Rossile.

3.1. KOGUDE HOOLDAMISE RAHA INFRASTRUKTUURSETEST KULUTUSTEST?

EKRKP tegevus on Vabariigi Valitsuse poolt kinnitatud aastateks 1999–2003. On tarvis hakata astuma samme, et teadus- ja arendusasutustele tagada praegu EKRKP-st kaetavate kulude katmine ka pärast 2003. a. Teatavasti toimub EKRKP vahendite jagamine vastavalt seadusandlusele iga-aastase avaliku konkursi korras. Pole päris selge selliste konkursside otstarbekus püsiva iseloomuga kulutuste korral, nagu kogude hooldamine seda on. Võib-olla tasuks uuesti kaaluda prof Heinaru kunagist ettepanekut finantseerida Haridusministeeriumi halduses olevate humanitaarsete teaduskogude hooldamist analoogiliselt infrastruktuursete kogudega.

3.2. UUE RIIKLIKU PROGRAMMI KÄIVITAMINE 2004. AASTAST?

Kui pidada vajalikuks EKRKP-ga analoogilise programmi taaskäivitamist 2004. a-st, siis tuleb kokku leppida selle programmi struktuuris, sh nende alade ulatuses, mida uus programm hakkaks katma. Teadaolevalt on tänaseks astunud samme iseseisvate finantskeemide loomiseks keeletehnoloogia arendamiseks ning samalaadsete sammude astumist kaalutud ajaloo ja arheoloogia vallas. Igal juhul tuleks uue programmi ettevalmistamisega hakata tegelema viivitusteta, et see jõutaks asjaomastes instantsides läbi vaadata 2003. a jooksul.

3.3. ÜHENDADA HUMANITAAR- JA LOODUSTEADUSLIKE KOGUDE FINANTSEERIMINE?

Selle küsimuse lahendamine sõltub sellest, kas humanitaar- ja loodusteaduslike kogude vaheline ühisosa on piisavalt suur, et õigustada mõlemate vaatlemist ühtse tervikuna. Nt arheoloogilised kogud näivad olemuselt võrdlemisi sarnastena loodusteaduslike kogudega, samal ajal kui sõnavara- või kunstikogud seda pole.

KULTUURILOOLISED KOGUD: KELLELE ja MILLEKS?

Krista Aru

Eesti Kirjandusmuuseum

Rahvuslik kultuuripärand on rahva kultuurilise iseseisvuse kaitse, on rahva jõuallikas, mis hoiab ja äratab rahvas lugupidamist tema enese vastu ning esindab ja tutvustab teda teistele rahvastele. Osa rahvuslikust kultuuripärandist on kultuuriloolised kogud. Kultuuriloolised kogud erinevad kultuuripärandi hulka arvatud kinnismuinasvarast mitmete tunnuste poolest. Üksik ese, paber või raamat, olgu see nii väärtuslik kui tahes, pole veel kogu. Kultuurilooline kogu püüdleb oma ainevallas terviklikkusele ja täielikkusele, seepärast on selle moodustamine pikaajaline ja süstemaatiline töö. Kogu korraldamine aga peab tagama mitte ainult selle säilimise, vaid ka kättesaadavuse uurijatele ning seetõttu nõuab korraldamine nii põhjalikke ja mitmekesiseid eelteadmisi kui ka võimalusi kogu hoidmiseks. Kultuuriloolised kogud on osa rahva mälust ja nende püsimist saab tagada vaid teadlik ja sihikindel töö kogude säilitustingimuste loomisel ja nende tingimuste pideval kaasajastamisel.

Küsimusele: "Kultuuriloolised kogud: kellele ja milleks?" saame väga üldistes piirides, arvestades ajajärgu ühiskondlik-poliitilisi tingimusi ja rahva või riigi suhtumist oma kultuuriloolistesse kogudesse, vastata neljal moel. Kultuuriloolised kogud loodi rahva vabal tahtel ja avalikkuse toel, osaks riiklikust kultuuripärandist said need ühes Eesti Vabariigiga. Nõukogude okupatsiooni aastatel aitasid kogud hoida eneseusku ja neid kaitsti kui kindlustust tulevikuks. Taasiseseisvunud Eestis pole me veel kultuuripärandi kui terviku hindamise ja hoidmiseni jõudnud.

KULTUURILOOLISED KOGUD – RAHVA ENESETUNNETUSE ALUS

Esimene kultuurilooline kogu, mille korraldamisega asuti tegelema eesmärgipäraselt, oli rahvustrükise kogu. Huvi koondumine esmajärjekorras just trükise ümber on üsna loomulik, sest just trükist hinnati rahva sisemise jõu ja hariduse allikaks. Üksikute erakogujate (J. H. Rosenplänter, K. E. Berg, D. H. Jürgenson) kõrval alustas esimese organisatsioonina eesti keeles ja eestlasi ning Eestimaad käsitleva trükisõna kogumist 1838. a Õpetatud Eesti Selts.

1842. aastast püüdis eestikeelse trükisõna täielikku kogu muretseda Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogu Tallinnas ja 1871. aastast Eesti Kirjameeste Seltsi raamatukogu Tartus. Viimase puhul oli esimeseks eesmärgiks koguda kokku "kõik asjad, mis Seltsi liikmetele õpetuseks ja vaimu harimiseks võivad olla" (EKmS 1873: 2), kuid nende "asjade" all mõeldigi eeskätt raamatuid. 19. sajandi kaheksakümnendate aastate algul asus eestikeelse ja Eesti ning rahvaga seotud trükisõna koondamisele Eesti Üliõpilaste Selts. Esialgu oli selle raamatukogu põhiline ülesanne muretseda lugemisvara seltsi liikmetele. Oskar Kallase valimisega seltsi raamatukoguhoidjaks 1888. a sügisel algas raamatukogu tegevuses uus ajajärk. O. Kallas seadis raamatukogule suurejoonelised sihid: "Selts muretsegu oma kogusse kõik eesti raamatud ja ajalehed. Nõnda kogutakse materjali ja allikaid tulevastele uurijatele" (Kõpp 1925: 117). Paar aastat hiljem sõnastas O. Kallas raamatukogu kui kultuuriloolise kogu aluse ja eesmärgid: "Kas me omad raamatud tõesti kautsi peame laskma minna? Ehitame omale Eesti waimuelu wiljaaeda ja täidame salved wiljaga. Kust mujalt kui siit peawad mehed wäljaminema, kes Eesti kirjanduse loo kirjutawad ja kuidas see tõisiti võimalik on, kui kõik korjatud ei ole, nisud ja umbrohi? Kes võib Eesti rahwa waimu ja politika elu edenemist kirjuta, kui tal ajalehed käe pärast ei ole?" (Antik 1931: 12).

Seltsi raamatukogu kasvas peaausjalikult kingituste ja annetustena. Selts avaldas üleskutseid ja palveid raamatute saamiseks eesti ajakirjanduses ja rahvas vastas neile üleskutsetele

uute saadetistega. Seltsi raamatukogu koguti sooviga säilitada see tulevastele põlvetele. Sellest soovist saadi aru ja selle täitmisele püüti omalt poolt kaasa aidata.

Eesti Rahva Muuseumi asutamisel "Eesti rahvateaduse igakülgseks edendamiseks" (E.R.M. 1909: 2) 1909. a oli juba iseenesest mõistetav, et siia peab kuuluma ka täielik eestikeelne ja eestlastesse ning nende maasse puutuvate raamatute kogu.

Täieliku eestikeelse keskraamatukogu ehk rahvusliku raamatukogu asutamine ERM-i alla sai intelligentsi ja laiemat avalikkust ühendavaks eesmärgiks ja jõuks: ERM-i Arhiivraamatukogule anti üle ka Eesti Üliõpilaste Seltsi 10 000 köiteline raamatukogu. Jõud koondati ja nii suudeti, hoolimata Tsaari-Venemaa poliitilisest vastuseisust ja igasuguse riikliku toetuse puudumisest, Eesti Rahva Muuseumi ümber koondunult vabal tahtel ja üksmeelselt kultuuripärandit koguda, kaitsta ja säilitada.

Rahvas annetas, kinkis ja toetas oma raamatukogu. ERM-i Arhiivraamatukogu suunas ja ergutas kogumist, süstematiseeris ja korraldas kogu.

Arvestatav kultuurilooline kogu oli seega Eestis olemas juba enne iseseisva vabariigi sünni. See rahvasteaviku kogu oli rahva eneseteadvuse avaldus. Seda kaitses rahva teadlik soov säilitada oma mälu, et püsida ja areneda kultuurrahvana.

KULTUURILOOLISED KOGUD - OSA RIIKLIKUST KULTUURIPÄRANDIST

Hoopis uuele, riikikule tasandile, viidi hoolitsus kultuuripärandi eest iseseisvas Eestis.

1919. aasta 31. jaanuaril kehtestas tollane haridusminister oma määrusega maakonna ja linna koolivalitsustele uue ülesande: tagada oma piirkonna kunsti- ja kultuuriväärtusega esemete ja raamatukogude igakülgne kaitse. Sama aasta 15. aprillist hakkas kehtima haridusministri määrus kultuuriväärtusega asjade väljaveo keelu, registreerimise ja kaitse kohta, kusjuures kultuuriväärtusega asjadeks arvati igasuguste mõõndusteta ka süstemaatilised raamatukogud, ajaloolised dokumendid ja käsikirjad ning teaduslikud kollektsioonid. Kultuuriväärtusega kinnis- ja vallasvara registreerimine ja valve nende säilimise ning puutumatus üle jäi haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna juurde moodustatud kunstikaitse toimkondade pädevusse. Kunstikaitse toimkondi tehti riigis kaks: Põhja-Eesti jaoks keskusega Tallinnas ja Lõuna-Eesti regiooni tarbeks keskusega Tartus. 1919. aasta juunist algas haridusministeeriumi korraldusel ülemaaline kultuuriväärtuste kirjapanek. Korralduse alla käisid ka kirikute kogud. Palvega registreerijaid abistada pöördus rahva poole vabariigi valitsus ning vajadusel abistas korralduse täitjaid ka politsei.

Haridusministeeriumi kunsti ja muinsuse osakond (osakond kandis sellist nime 1918–1921, muutudes 1921. aastast teaduse ja kunsti osakonnaks) ning eriti selle muinsusvalitsus hakkas 1920. aastast korraldama kultuuripärandi süstemaatilist kogumist, haarates sellesse ettevõtmisesse kohalikke seltse, kooliõpetajaid ja -õpilasi. Eesmärk oli aru saada, millises olukorras on raamatu- ja dokumendikogud ning hinnata mitmesuguste esemete, paikade, asjade, trükiste ja arhivaalide väärtuslikkust eesti kultuurile. Osakonna initsiatiivil koostati Muinasvarade kaitse seaduse projekt. Projekt oli esialgsel kujul valmis juba 1922. aastaks, kuid erinevad kooskõlastused, vaidlused just eraomandis olevate muinsuste küsimuses kulutasid nii palju aega, et Riigikogu võttis Muinasvarade kaitse seaduse vastu alles 19. juunil 1925. aastal.

Muinasvarade kaitse seaduse järgi jagunesid muinasvarad kinnismuinasvaradeks ja vallasmuinasvaradeks. Mõlema grupi suhtes hakkasid kehtima kitsendavad kaitseabinõud: asjade ja esemete väljaveokeeld, riigi ostueesõigus, riigi järevalve ehitus- ja väljakaevamistöde üle jpm. Vallasmuinasvarade hulka arvati ka "haruldased kodumaa ja kodumaasse puutuvad trükitooted, arhivaalid ja erilise tähtsusega ajaloolised dokumendid", "etnograafilised, numismaatilised ja heraldilised kogud". Eraldi paragrahvina märgiti, et "Seaduse kaitse all seisavad kõik muinasvarad, mille rahvuslik, teaduslik või kunstiajalooline tähtsus tunnustatud käesolevas seaduses ettenähtud korras". Muinasvarade kaitse korraldamine ja kontrollimine

pandi haridus- ja sotsiaalministeeriumile. Spetsialistide koguna kutsuti ministeeriumi juures tööle muinsusnõukogu (Muinasvarade kaitse seadus 1925: 603-605).

Muinsusnõukogule andis seadus küllalt suured õigused, aga pani ka suured kohustused. Muinsusnõukogu võimkonda hakkas kuuluma varade hindamine ja väärtuse tunnustamine ning registreerimiseks esitamine. Muinsusnõukogu koosseis (Tartu ülikooli muinasteaduse, kunstiajaloo, Eesti ja põhjamaade ajaloo professorid, Eesti Rahva Muuseumi juhataja ja haridusministri poolt nimetatud esindaja) oli seadusega fikseeritud, nõukogu kodukorra kinnitas haridusminister. Muinsusvarade registreerimine ja registri pidamine jäi haridus- ja sotsiaalministeeriumi ülesandeks. Kohalikule omavalitsusele esitas muinsusnõukogu nimekirja omavalitsuse piirkonnas leiduvatest registreeritud väärtustest ning pidevat kontrolli nende säilimise ja olukorra üle pidaski omavalitsus. Eraldi paragrahvid sätestasid korra eraomanduses olevate muinasvarade üle. Samuti oli ette nähtud, kuidas toimida väljakaevamistel tehtud leidude puhul, millal lähevad vallasmuinasvarad riigi omandusse, millal ja mille eest maksab riik leidmistasu, millal ja kui palju maksab riik restaureerimise eest, kuidas toimub kinnismuinasvarade sundvõõrandamine. Registreeritud vallasmuinasvarasid oli keelatud hävitada või rikkuda ning nende ilmet muuta restaureerimise ja parandamise kaudu või mõnel teisel viisil. Neid ei lubatud välismaale viia ning terviklikku kogu ei tohtinud lõhkuda ka parandamise käigus.

See seadus kaitses eesti rahvuslikku kultuuripärandit üheselt ja häbenemata. Oli kohati piirav ja kitsendav eraomanikele, kuid kaitses riikliku terviklikkuse huvides.

Ometi oli õige pea selge, et seni suhteliselt nõrgalt korraldatud ja oma olemuselt väga eriilmeline valdkond ei saa kohe korda ühe seaduse abil. Kõige suuremaks probleemiks, mis õige pea ennast ka ilmutas, oli kontroll seaduse täitmise üle. Nimelt polnud ju tegemist ainult raamseadusega, vaid see pidi üksiti olema ka muinasvarade hoolduse ja kaitse tegevusjuhise ning eeskiri. Samas oli vähe jõudu ja jaksu, et sundida eraomanikke tema valduses olevaid muinsusi riiklikusse registrisse kandma. Kaitsta ja erimeetmeid rakendada sai aga seaduse kohaselt vaid objektile, mis oli registreeritud. 1926. aasta haridus- ja sotsiaalministri sundmäärus püüdis täpsustada kinnismuinasvarade kaitseabinõusid. 1929. aasta ringkirjad, mida levitas ka ajakirjadus, kutsusid rahvast senisest aktiivsemalt registreerima vallasmuinasvara ja teatama uutest leidudest.

1927. a sõlmis rahvaluulekogude süstemaatiliseks kogumiseks, täiendamiseks ja uurimiseks haridusministeerium lepingu Eesti Rahva Muuseumiga. Soomest toodi Tartusse Jakob Hurda rahvaluulekogud ja 1927. a sündis Eesti Rahvaluule Arhiiv.

1928. a töötasid Eesti Rahva Muuseum, Eesti Kirjanduse Selts, Akadeemiline Ajaloo Selts ja Akadeemiline Kirjandus Ühing välja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi alused ja tegevuse eesmärgi. 1929 a asutati Eesti Kultuurilooline Arhiiv, et koondada, ühtsete põhimõtete järgi korraldada ja uurijatele kättesaadavaks teha Eesti maad ja rahvast iseloomustavaid kultuuriloolisi arhivaale.

1931. aastal alustati Muinsusnõukogu ettepanekul muinsuskaitse alla võetud kinnis- ja vallasvara põhjaliku inventariseerimise ja kirjeldamisega ning ilmus ridamisi haridus- ja sotsiaalministri ringkirju, mis pidid aitama inventariseerimist ühtlustada ja lihtsustada.

1934. a ja 1935. aastaga tõsteti võimsalt ja jõuliselt esiplaanile kogu rahvuskultuuriline tegevus ja liikumine. Senisest märksa tõsisemalt võeti kõne alla muuseumide roll ja ülesanded rahvusliku kultuuripärandi kaitsmisel ja hoidmisel.

Uus muinsuskaitse seadus kehtestati Riigivanema dekreediga 12. augustil 1936. aastal. Selle seadusega täiendati ja parandati just kultuuriväärtuste järelevalve osa. Nimelt hakkas nüüdsest haridus- ja sotsiaalministeeriumi juures tööle muinsuskaitseinspektor, sisse seati ühiskondlikus korras tegutsevad maakondade muinsushooldajad ning usaldusmehed. Väljaveokeeld laiendati nüüd kõikide vallasmuinasvarade kohta, ka nende kohta, mis ei olnud veel registreeritud.

Et aasta varem, 1935. aastal, oli vastu võetud Arhiiviseadus ja Looduskaitse seadus, võime öelda, et 1936. aastaks oli Eesti Vabariik oma kultuuripärandi kaitse süstemaatilisel läbi mõelnud ja püüdnud seda igati ka ära korraldada. 1936. aasta esimeseks aprilliks oli registrisse kantud 1327 esiajaloolist kinnismuistist, 380 ajaloolist kinnismuistist ja 841 vallasmuistist ja kogu. See rahvuslikust vaimust, avalikkuse arusaamast ning riigi poliitilisest ja finantsilisest toetusest kantud töö tagas kultuuripärandi kui terviku arenemise ning arendamise rahvuse ja riigi püsimise huvides. Loomulikult kuulusid selle tervikliku kultuuripärandi hulka ka kultuuriloolised kogud.

KULTUURILOOLISED KOGUD – IGAÜHE ENDA MURE

Täna sel päeval on meil kultuurivarade kaitseks vajalik seadusandlus mitmete seaduste (Muinsuskaitse seadus 1994, Muuseumiseadus 1996, Sundeksemplariseadus 1997, Arhiiviseadus 1998) näol olemas. Kultuurivarad, olgu need siis kinnismälestised või arheoloogia- ja trükisõnakogud, peaksid olema igati kaitstud, sest lisaks omamaistele seadustele laienevad kultuuriväärtustele ka mitmed rahvusvahelised konventsioonid, millega Eesti on ühinenud (nt Euroopa kultuurikonventsioon 1954. a ühtse Euroopa kultuuripärandi säilitamisest, Eesti Vabariigi poolt alla kirjutatud 1992. a, Pariisi konventsioon ülemaailmse kultuuri- ja looduspärandi kaitse kohta 1972. a, ratifitseeritud Riigikogu poolt 1995. a jt).

Seadused on, kuid nende täitmiseks puudub vajalik rahaline kate, vajalik koostöö ja sageli ühiskondlik kokkulepe. Hoopis vastutustundetusse olukorda on mitmete reformide ja ümberkorraldustega sattunud teadusasutuste kultuuriloolised kogud. Aastakümnete jooksul kogutud, uuritud ja korraldatud kogud on mitte ainult rahalise katteta vaid ka seadusandliku kaitseta. Nende olemasolu ja arendamine on jäetud enamasti vaid asutuse enda mureks. Unustatud on, et tegemist ei ole Eesti Kirjandusmuuseumi või Ajaloo Instituudi või mõne teise teadusasutuse kogudega, vaid tegemist on osaga eesti kultuuriväärtustest.

Näiteks Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogu, mille fondid sisaldavad rohkem kui 780 000 säilitusühikut, sealhulgas ka kõige täiuslikuma kogu eesti vanemat trükisõna, peab oma olemasoluks alates 1998. aastast finantseerimist taotlema kui projekt riiklikust programmist "Eesti keel ja rahvuskultuur". Olukord on absurdne: raamatukogu ei saa olla projekt, mille täitmine lõpeb kord otsa. Ometi just nii see on ja sellise olukorra kestmist saab nimetada paratamatuseks vaid rahva kultuuriväärtuse tähendust mittemõistev ja -hindav asjamees.

Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv, mille kohta juba 1930. a kirjutati ajalehes "Päevaleht", et meie rahvaluule arhiiv on parim ja eeskujulikem maailmas (Pvl 1930, nr 54), on täiesti finantseerimiseta ja seda tõelist kullafondi säilitatakse ja arendatakse vaid fondide toel ja teadustöö arenduspoole kokkuhoiu arvel.

Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv, kus on talle nii "Kalevipoja" algkäsikiri kui ka kõikide eesti kadunud ja kaasaegsete suurkujude kirjavahetused ja käsikirjad, elab muude ettevõtmiste kõrvalt kogutud ja hoitud palakestest.

Hädavajalikust ja vältimatust säilitustegevusest, mille käigus loodaks kogude tagatis- ja kasutuskooptid ning kindlustatakse seeläbi unikaalsete originaalide säilimine, ei saa sellises olukorras rääkidagi. Originaalmaterjalid, millel puuduvad ka tagatiskooptid, vajavad kontrollitud ja stabiilseid säilitustingimusi ning nende igapäevasest kasutamisest uurimistöös tuleks originaalide säilimise nimel üldse loobuda. Kasutuskooptiate puudumise tõttu tähendaks see aga uurimise katkemist mitmes vallas.

Samas on viimase kümne aasta jooksul kogude kasutusintensiivsus kasvanud peaaegu poole võrra. Eripalgelist kultuuriloolist materjali vajavad teadlased, koduloouurijad, õpetajad ja õppurid. Sulgeda juurdepääs väärtuslikule kultuuriloolisele materjalile selle materjali säilimise huvides tähendaks keelata juurdepääs oma rahva mälule ja kultuurilisele järjepidevusele. See oleks lühinägelik ettevõtmine, millega me muudaksime väärtusetuks aastasadade jooksul tehtud töö ja selle tulemused.

Tegelikult vajame neid kultuuriloolisi kogusid tänasel päeval rohkem kui kunagi enne. Need annavad meile kõigile, ka neile, kes kunagi ise sajanditagust käsikirja käes ei hoiä, rahvusena püsümiseks vajalikku meelekindlust ja eneseusku. Kultuuriloolisest kogust tärkav teadmine aitab orienteeruda infoküllases maailmas ning teha otsuseid, millel on seos ühtaegu nii eilse kui ka tänase päevaga.

Kui teadusasutustes paiknevad kultuuriloolised kogud ei mahu ühegi praegu kehtiva seaduse alla, siis tuleb seadust muuta. Näiteks, miks mitte täiendada muinsuskaitse seadust, mahutades sinna alla ka arheoloogia-, raamatu-, dokumendi- jne kogud? Teadusasutuste kogud tuleks arvele võtta, registreerida eesti kultuuriväärtuste registris (seega tuleks olemasolevat muinsuskaitse registrit täiendada!) ning rakendada neile rahvusliku kultuuripärandi säilituspõhimõtteid.

Kui kõike ei saa korraga teha, siis alustagem kiiresti tehtavast: teadusasutuste infrastruktuursete kulude planeerimisel tuleks arvestada suurte kultuurilooliste kogude kui rahvusliku kultuuriväärtusega, mis on meile antud kingituseks meie esivanematelt ja mida meie oleme kohustatud edasi kinkima oma järglastele. Riiklikud programmid võivad ja peavadki olema kogude arendusprojektide toetajad, kuid need ei saa olla kogude püsümise ja eksisteerimise aluseks. Alus peab olema kindel, stabiilne ja kõhklusteta.

Tsiteeritud väljaanded:

Antik, R. 1931. Eesti Rahvuslik Arhiivraamatukogu. Tartu: ERM vlj nr 32;

Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat. 1873. Põhjuskiri. Tartu;

E.R.M. 1909. Põhjuskiri. Tartu;

Kõpp, J. 1925. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I. Tartu: Postimees.

Muinasvarade kaitse seadus. Riigikogu poolt vastu võetud 19.06.1925. Riigi Teataja 1925, nr 111/112, lk 603-605.

EESTI KEELE KOGUD KUI RAHVUSLIK RIKKUS

Urmas Sutrop, Jüri Viikberg

Eesti Keele Instituut

Eesti keel kõigi oma rikkustega on vaieldamatult meie rahva suurim ühiskondlik hüve, mida tuleb harida ja hoida. Selleks on vaja nii eesti keelt, eesti keele murdeid kui ka sugukeeli akadeemiliselt uurida, anda välja akadeemilisi sõnaraamatuid, tegelda kirjakeele hoolde ning normimisega.

Selles töös vajame aga keelekogusid – meie rahvuslikku rikkust. Eesti keele kogudeks võime ju pidada kõiki käsikirjalisi, trükitud, audiovisuaalseid või elektroonilisi materjale, mis sisaldavad eesti keelt. Selles laiemas tähenduses on suurimateks eesti keele kogudeks meie raamatukogud: Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu, Rahvusraamatukogu, Tartu Ülikooli raamatukogu ja Akadeemiline raamatukogu. Seega moodustavad keelekogud osa suuremast keelevaramust, olles üks osa meie kultuurimälust. Järgnevas võtame vaatluse alla eelkõige süstemaatilised keelekogud, mis on loodud eesti keelevara talletamiseks ja uurimiseks.

Eesti keele kogude alguse võime paigutada 13. sajandisse. "Taani hindamisraamatu" lehtedel on talletatud u 490 Põhja-Eesti kohanime. See on hindamatu allikas mitte ainult kohanimede, vaid ka eesti keele sõnavara uurimiseks. Juba "Taani hindamisraamatust" võib leida Eesti kohanimeosistena kasutatud

- maastikutermineid (*pää, selg, lage, pada, org, haud, tõrma* 'väike kungas', *võhmas, laid, aru, maa, järv, jõgi, oja, naba, laugas, silm, kosk, võreng* 'sügav koht jões', *juga, paun, pääse, ketr-* 'pöörlemine', *valgma, rand, kurk, avandus, lähe, langendus, soo, katk(i), kõrb, mets, salu, puu, lehtis*),
- pinnast iseloomustavat sõnavara (*kivi, paas, rahe, rahk, harku* 'kivilahmakas', *sõmer, lood, savi, tuhk, mahe, raud, kuiv, puru, hoba, kadal* 'vilets maa'),
- taimenimetusi (*õunapuu, ubin, (h)aab, paju, tamm, tammik, kask, kaasik, kuusk, toom, pähkel, lepp, humal, kaer, oder, kabal, jõhvikas*),
- loomanimetusi (*härg, hobu, tarvas, põder, hiir, hirv, karu, ott, mäger, kass, koer, kari, hani, vares, kägu, pirs* 'part', *angerjas, kala*),
- asustusalaseid termineid (*pere, lõpp, vald, kihelkond, mõis, linn, kaev, koda, hiis, püha, uusküla, põld, nurm, uht, palu, kand, kolk, vere, vikat, hõre, sammas, sugu*),
- värvinimesid (*must, hall*),
- metalle (*vask, raud, kuld, hõbe*) ning
- muid nimetusi (*taga, tagune, kasv, pikk*).

Peale "Liivimaa kroonika", "Taani hindamisraamatu" ja Tallinna turberaamatute leidub eesti keele ainst veel paljudes muudes ürikutes. Nagu kohanimedes, leidub ka isikunimedes mitme valdkonna sõnavara. Eesti nimede põhikomponentidena esinevad sellised mõisted nagu näiteks *au, hüve, iha, iga, ilm, kõik, kauge, kiri, küll* 'palju', *kuld, lemme* 'arm(astus)', *meel, päev* 'päike', *toive* 'lootus', *uni* (ka 'unistus', vrd *une-le-ma*), *vald* 'vägi, võim' (vrd *meelevald*), *viha* roheline, haljas', *vili*.

Oleksime palju vaesemad, kui vanades ürikutes sisalduv keelematerjal poleks säilinud meie päevini. Ka tänapäeva keelekogud muutuvad kord eesti keele ajalooks, nagu meie murdekogud on ajalooks juba muutumaski. Siinne ettekanne lähtub soovist meie rahvuslikule rikkusele, eesti keele kogudele, tähelepanu juhtida. Ettekande lõpus esitatakse keelekogude alane tegevuskava edasiseks.

Keelekogud pole meile mitte eesmärk omaette, vaid vahend eesti keele uurimiseks ning selle rikkuste säilitamiseks tulevastele põlvetele. Tänapäeva keelekogud on loodud süstemaatilise uurimistöö tulemusena. Isegi kui uurimistöö eesmärgiks pole kogumine, vaid artikkel või monograafia, ei visata selle valmimisel lähtematerjali, s.t sedeleid, helilinte ega muid andmeid minema. Nad pole üksnes korduvkasutamiseks, vaid jäävkasutamiseks, sest tegu pole lihtsalt kogumiga, vaid kogudega, suuremate või väiksemate andmebaasidega. Materjali kogumine ja kogunemine on järjepidev, nagu ka sellega kaasnev korrastamine. Uued tööd toetuvad varem kogutule, lisavad neile uusi andmeid, lisades ka korrastatust. Keelekogude (kasutus)väärtus ajas ainult kasvab, kui senistele lisandub uusi andmeid ja kui lisandub korrastatust.

Eesti keele kogusid leidub mitmetes asutustes. Tartu Ülikoolis on loodud näiteks vana kirjakeele korpus (VAKK), mis sisaldab eesti keele vanemate mälestusmärkide sõnavara, on loodud elektrooniline eesti kirjakeele korpus (TÜKK), mis sisaldab tekste alates 1890. aastatest kuni tänapäevani. Mõnevõrra leidub eesti keele kogusid ka välismaal (mõeldagu nt Peterburi arhiividele, väliseesti kogudele Austraalias, Kanadas või USA-s). Kõige rikkamad eesti keele süstematiseeritud kogud on aga talle Eesti Keele Instituudis. (Võimalik, et seetõttu on ka EKI lingvistiline teadustoodang Eestis konkurentsituult suurim.) Neid kogusid vaatleme – eelkõige murdesektori arhiivi põhjal – ettekandes lähemalt.

20. sajand on olnud eesti keelekogude pikk kujunemisperiood. Kui tuua näide eesti murrete kohta, siis õnnestus Peterburi TA akadeemikul J. F. Wiedemannil ja dr M. Veskel esitada 19. sajandil eesti murdemaastiku kohta üksnes visand. Ometi olid nad väga andekad ja võimekad keeleteadlased. 1921. aastal alanud eesti murdeainese süstemaatiline kogumistöö kandis aga kokku sellise vundamendi, mille alusel oli prof A. Saarestel võimalik 1932. aastal välja joonistada eesti murdemaastiku kaart, millele põhiosas toetume siiani. Keelematerjalist olid saanud keelekogud, s.o alus, mis võimaldas teha usaldatavaid üldistusi.

EESTI KEELE INSTITUUDI KEELEKOGUD

1947. aastal, kui alustas tööd Keele ja Kirjanduse Instituut, oli murdeuurijatel kohe algusest peale olemas materjalibaas. Senised Emakeele Seltsi ja Tartu ülikooli murdekogud olid deponeeritud instituudi juurde loodud murdearhiivi. Deponeeritud kogud pärinesid valdavalt aastaist 1922–1946, sisaldades keelematerjali kokku 1 058 000 sedelit ning 33 340 lehekülge (vt tabel 1). Eesti murdearhiivi kõige väärtuslikum osa on siiani vanad sõnavarakogud, mille tuumiku moodustavad F. J. Wiedemanni "Eesti-saksa sõnaraamatu" alusel aastail 1922–1949 kogutud murrakusõnastikud 37 kihelkonnast üle maa (igast 7000 – 60 000 sedelit),

kokku 611 000 sedelit.

Neid kogusid täiendavad:

- a) 165 500 sedelit – alfabeetiline lisaõnastik, kogutud 1922–1947 Wiedemanni sõnaraamatus puudunud ja haruldasematest murdesõnadest koostatud lisaõnastike abil;
- b) 150 000 sedelit – mõisteline sõnavarakogu, kogutud 1930–1967, korraldatud üksikute mõistepiirkondade kaupa;
- c) 300 000 sedelit – 1947. aastal alustatud nn täiendav sõnakogu, järjestatud murrakuti;
- d) 280 000 sedelit – murdekorrespondentide sõnavara, alustatud 1940, järjestatud murrakuti.

Eesti murdearhiivis säilitatakse ka Andrus Saareste murdesõnavara- ja kohanimekogu (135 540 sedelit), omaaegse EKS-i, Jaan Jõgeveri sõnavaramaterjale (2 900 sedelit, 167 lk), Gustav Vilbaste kohanimekogu, Endel Varepi nimematerjale jm.

Murdeainese kogumine kui dialektoloogilise töö alus on murdesektori tööplaanides olnud väga tähtsal kohal. Regulaarseid murdeekspeditsioone (2–10 osavõtjat) ning individuaalseid uurimismatku on korraldatud kuni 1990. aastateni, sealpeale on tehtud pistelisi matku täiendava materjali saamiseks mõne konkreetse tööülesande või probleemiga seoses (nt tekstikõited, atlaseküsimused, üksikuurimused). 1990. aasta on ka veelahkmeks, millest hilisemat materjali eesti murrete sõnaraamatusse enam üldiselt sisse ei võeta.

Talletatud murdesõnavara valdava osa on kirja pannud eriettevalmistuse saanud kogujad ja keeleteaduskonna üliõpilased. Aastakümnete vältel on sõnavarakogumisel tähtsal kohal seisnud vabatahtlikud korrespondendid, kelle tööd on juhtinud Emakeele Seltsi murde-toimkond (toimkonna vanem Mari Must 1962–1989, Jüri Viikberg 1989–1993, Anu Haak 1993–1996, Kairit Henno (2001–).

Aastail 1947–2001 on meie murdesõnavarakogud kasvanud ligi miljoni sedeli võrra (vt tabel 2), millest üle 400 000 sedeli on kogunud kohalikud korrespondendid. EKI töötajatest kuuluvad suurrakogude kõigi aegade esikümnesse Hella Keem (nr 1, 229 615 sedelit, 3930 lk), Salme Tanning (nr 3, 123 788 sedelit, 5236 lk), Aili Univere (nr 6, 60 930 sedelit, 1790 lk), Mari Must (nr 9, 30 877 sedelit, 11 722 lk) ja Evi Juhkam (nr 10, ligi 30 000 sedelit, üle 700 lk).

Pakiliseks ülesandeks on olnud ka KOHANIMEDE talletamine, sest see osa sõnavarast on teinud läbi märgatavaid muutusi. Nõukogude-meelsete ümberkorralduste järel on 1991. aastast peale enam respektierimist leidnud toponüümide põlised (kirjakeelestamata) nimekujud, eriti Lõuna-Eestis. Seoses eestikeelse kartograafia taassünniga on kasvanud ka murdearhiivi kohanimetekogude tähtsus, need on baasmaterjaliks nüüdisaegsete kaartide väljaandmisel. Kohanimetkogu on sõjajärgsetel aastatel kasvanud üle 400 000 sedeli võrra, sealhulgas umbes pooled sedelid kohalikelt kaastöölislalt, kelle osakaal selleski tööloigis on aina lisandunud. Alates 1991. aastast on kohanimematerjalid laekunud arhiivi juba koos aluskaartidega.

Looma- ja isikuNIMEKOGUD on suurenenud üle 50 000 sedeli võrra eeskätt korrespondentidelt ja keelehuvilistelt kooliõpilastelt. Koolide kaasabil saadud õpilaskeeke ERISÕNAVARA ja LINNAARGOO kogud sisaldavad ligi 46 000 sedelit.

Sedelkogude kõrval moodustavad eesti murdearhiivi ainekogude teise liigi kvartkaustas vihikõited. Rööbiti sõnavara ja kohanimedega on Eestis murdekogumise algusest peale kirja pandud andmeid murrakute häälikulise ja grammatilise ehituse kohta. Aastail 1947–2001 on MURDEÜLEVAADETE lehekülgede arv enam kui kolmekordistunud. MURDETEKSTIDE kogusse on lisandunud ligi 40 000 lk, sellest umbes pooled heliülesvõtete litereeringud, lisaks 1125 lk ülikooli murdetekstide koopiaid.

KORRESPONDENTIDE poolt lihtsustatud transkriptsioonis kirjapandud murdekeelseid jutustusi ja materjale on juurde tulnud ligi 25 000 lk. Murdekogumismatkade PÄEVIKUID on lisandunud üle 5600 lehekülje.

Alates 1956. aastast on käinud eesti murrete süstemaatiline HELILINDISTAMINE. 2001. aasta lõpuks oli instituudi fonoteegis eesti murrete helisalvestusi 2900 tundi. Esindatud on kõik murrakud. Ühe murraku kohta tuleb keskmiselt 23 tundi helilinti, kuid näiteks Vastseliinast on 126 tundi. Tegemist on valdavalt vanema murdekeele näidetega.

Peale selle on fonoteegis keelenäiteid Siberi ja Kaukaasia siirdlastelt (ligi 200 t), USA ja Kanada eestlastelt 48 t, Pihkva oblastis Serjodka ümbruses elanud räpinlastelt 9 t, Soome Kabbölesse asunud randlastelt 3 t. (Eesti territooriumil kõneldavate vene murrakute lindistusi on 9 t, eestirootslaste keelenäiteid 55 t ning nende siirdlastelt Ukrainas 24 tundi.) Suurem osa originaallindistusi on kopeeritud, litereerimistel või uurimistöös kasutatakse üksnes koopiaid.

1975–1989 on avaldatud kolm vinüülplaati murdetekstidega.

Murdesektori arhiivis leidub 55 tunni ulatuses ka kõnekeele helilindistusi, eeskätt memuaarilist ainet (Hella Keemalt, Aili Univerelt, Mari Mustalt jt).

Alates 1992. aastast on sektoris asunud magnetliintidel olevaid helisalvestusi ümber võtma DIGITAALKASSETTIDELE, et tagada lindistuste parem säilimine ja helikvaliteet. Niisuguseid ümbervõtteid on siiani kogunenud 335 tunni ulatuses. Aastast 1999 on alustatud lindistatud keelematerjali ümbersalvestamist laserplaatidele (seni 995 t ulatuses). Välja on antud kolm laserplaati eesti murdenäidetega (J. Viikberg, M. Kendla) ja üks liivi keelenäidetega (M. Mihkla).

Digitaalmagnetofone ega videokaamerat keeleekspeditsioonideks veel pole (nagu ka videoteeki veel mitte).

Eesti Keele Instituudi ning Emakeele Seltsi vahelise kokkuleppe alusel deponeerib selts iga aasta alguses eelmise aasta jooksul kogutud murdeainestiku instituudi murdearhiivi.

2001. aasta lõpuks oli EKI murdearhiivis säilitatavat materjali järgmiselt:

1. Murdesõnavara	1 748 531	sedelit
2. Eesti murrete sõnavara koondkartoteek	2 730 392	
3. Kohanimed	588 655	
4. Isiku- ja loomanimed	56 655	
5. Argoosõnavara	43 953	
6. Häälikulooline ja grammatiline aine	72 000	

Sedelkogusid kokku: 5 240 186 sedelit

7. Murdetekstid	48 440	lk
8. Korrespondentide tööd	31 249	
9. Murdeülevaated	37 137	
10. Päevikud	9 386	
11. Muid materjale	11 559	

Vihikkogusid kokku: 137 771 lk

Helisalvestised 2 829 t 55 min

Murdearhiivi hooldamine, kogude korraldamine, kopeerimine, kataloogimine, inventeerimine ja uurijate teenindamine moodustab veel ühe ning küllaltki olulise osa murdesektori tööst (alates 1991 arhiivi juhataja Anu Haak).

Väga suur ülesanne oli omaaegne murdekogude mikrofilmimine aastail 1963–1968. Tollal jäädvustati mikrofilmile kõik väärtuslikumad originaalkogud, kokku 295 793 kaadrit, s.o 1 349 000 sedelit ja 91 600 lehekülge. Lisaks negatiivile (380 rulli), mida säilitatakse Tallinnas, valmistati filmist kaks koopiat, millest üks on antud hoiule Tartu, teine vahetuse korras Helsingisse. Soomest on vastu saadud 615 rulli soome murdekogude mikrofilmidega.

Murdearhiivis tehtud korrastustöödest väärrib mainimist ka 1969. aastal valminud murdekogujate isikukartoteek.

Lisaks Eesti Keele Instituudi murdesektorile on rikkalikud keelekogud ka leksikoloogiasektoris ja grammatikasektoris (vt tabel 3). Eesti kirjakeele arhiiv, mis kajastab 20. sajandi eesti kirjakeele, eelkõige ilukirjanduse sõnavara, sisaldab 4,3 miljonit sedelit. See on olnud kindel alus eesti kirjakeele seletava sõnaraamatu koostamisel. Lisaks on loodud võõrsõnade andmebaas (u 6000 kirjet) ja uute sõnade andmebaas (üle 10 000 kirje), keelekorralduskartoteek (keelehoolde sedelkogu, mis sisaldab rohkem kui 25 000 sedelit) ning terminoloogia koondkartoteek (550 000 sedelit).

KORRASTATUS KUI KOGUDE TUNNUS

Murdesektori koondkartoteegis on leksikaalne materjal paigutatud alfabeetiliselt üksikute sõnade kaupa, sõnamaterjal on järjestatud kihelkonniti. Märksõnastatud vahekaartidega on eraldatud eri sõnad, sõnade eri tähendused, tõstetud esile fraseoloogia, viidatud sünonüümidele jne. Koondkartoteek on kujunenud väärtuslikuks ainekoguks, mis on elavat kasutust leidnud nii oma kui ka välismaa keele- ja rahvateadlaste poolt. Kuna kartoteek sisaldab mitu korda rohkem materjali, kui on võimalik võtta eesti murrete sõnaraamatusse, ei mineta ta oma tähtsust sõnaraamatuvihiikute ilmudeski.

SUUND PABERILT ELEKTROONILISTELE INFOKANDJATELE

Selleks, et keelekogu oleks pidevalt kasutatav, ei piisa selle mahu suurendamisest. Keelekogusid tuleb pidevalt hoida aja tasemel ja see on pidev protsess. Nii nagu pliiatsile on järgnenud sullepea, pastapliiats, kirjutusmasin ja arvutikiri, nii on ka kunagistele vaharullidele järgnenud magnetofonilindid, digitaalsalvestused, minidiskid ja laserplaadid.

Eesti murrete sõnaraamatu märksõnastik (1977–1989), kus on peale märksõna antud olulisemad murdevariandid, sõna levik ja tähenduse lühiaandmed, on publitseeritud teosena "Väike murdesõnastik" (VMS: I köide 1982, II köide 1989, kokku 1288 lk), koostajad A. Haak, E. Juhkam, M. Kallasmaa, A. Kask, E. Niit, P. Norvik, V. Oja, E. Ross, A. Sepp, J. Simm, J. Viikberg, toimetaja V. Pall. 1996. aastast on see materjal kasutatav ka Interneti vahendusel. 2002. aastast on Interneti-versioonis iga sõna levik kantud ka kaardile.

EKI murrete kodulehekülge Internetis (vt <http://www.eki.ee/murded>).

Teoksil on eesti murrete elektrooniline andmebaas (EKI ja TÜ ühisprojekt ETF-i rahastamisel), mis sisaldab autentset murdematerjali iga murde tuumaladelt. Töö aluseks on võetud helilindistused ja jutustuste litereeringud, kusjuures kõne ja litereeritud tekst (foneetilises transkriptsioonis) on viidud üksühesesse vastavusse. Andmebaasi on sisestatud seni 300 000 sõnet. Esialgne eesmärk on jõuda vähemalt 500 000 sõneni.

Kohanimedede andmebaas (alustatud 2001) haarab seni (= on arvutisse sisestatud) 0,5% kogu nimevarast.

MIDA ON KONKREETSELT VAJA EDASI TEHA?

1. Arendada välja materiaalne baas keeleandmete digitaalseks kogumiseks ja töötlemiseks;
 1. töötada välja elektroonilised andmebaasid;
 2. digitaliseerida helilindistused ja salvestada ümber laserplaatidele;
 3. digitaliseerida unikaalsed sedelkartoteegid, et tagada nende säilimine mitme koopiana eri paigus (meenutatagu hiljutisi pommiplahvatusi Roosikrantsi 8 ees, Eesti Keele Instituut oma kogudega asub Roosikrantsi 6);
 4. jätkata kogumistööd ning kogude täiendamist;
 5. sihipäraselt kasutada kogusid uurimistöös, sõnaraamatute koostamisel ja keelekorralduses.

Tabel 1

Keele ja Kirjanduse Instituudi nn stardikapital 1947. Deponeeritud keelekogud valdavalt aastast 1922–1946, kokku 1 058 000 sed ning 33 340 lk:

835 000 sed	–	murdesõnavara
136 000 sed	–	sõnavarakoopiad ja teistest kogudest sedeldatu
87 000 sed	–	kohanimed
9 700 lk	–	murdetekstid
11 720 lk	–	murdeülevaated
3 780 lk	–	kogumispäevikud
8 140 lk	–	korrespondentide kaastöö

Tabel 2

Eesti Keele Instituudi murdekeele kogud 1947 – 2001

	1947	2001	Kasv
murdesõnavara	835 000	1 748 531 sed	+ 913 531
koondkartoteek	136 000	2 730 392 sed	+2 594 392
kohanimed	87 000	594 285 sed	+ 507 285
isiku- ja loomanimed	–	56 655 sed	+ 56 655
argosõnavara	–	45 705 sed	+ 45 705
hääliku- ja grammatikaaines	–	72 000 sed	+ 72 000

kokku:	1 058 000	5 247 682 sed	+4 189 682
murdetekstid	9 700	48 440 lk	+ 38 740
murdeülevaated	11 720	37 137 lk	+ 25 417
kogumispäevikud	3 780	9 386 lk	+ 5 606
korrespondentide tööd	8 140	31 249 lk	+ 23 109
varia	–	11 559 lk	+ 11 559

kokku:	33 340	137 771 lk	+ 104 431
helisalvestised	–	2 829 t 55 min + 2829 t 55 min	

juurdekasv 4 189 682 sed (79,8%), 104 431 lk (75,8%) ja 2900 t (100%)

Eesti Keele Instituudi eesti keele kogud XXI sajandi hakul

PABERKOGUD

murdearhiiv	5 240 000 sedelit
kirjakeele arhiiv	4 300 000 sedelit
keelekorralduskartoteek	25 000 sedelit
terminoloogia koondkartoteek	550 000 sedelit
etümoloogiline kartoteek	50 000 kaarti

murdearhiivi vihikkogud	138 000 lk
-------------------------	------------

HELISALVESTISED

murdekeel	2 900 t
eesti kõnekeel	55 t
väliseesti keel	250 t

ELEKTROONILISED KOGUD

VMS	73 400 märksõna
keelenõuande arvutikartoteek	16 000 kirjet
kohanimeandmebaas	59 000 kirjet (sh 37 000 Eesti kn)
nimede andmebaas	130 000 pn
	52 000 en
etümoloogiline andmestu	30 000 kirjet

MUINASTEADUSLIKUD KOGUD EESTI TEADUSMAASIKUL

Priit Raudkivi

Ajaloo Instituut

Humanitaarteaduslike kogude temaatika on äärmiselt lai. Kõikidel kogusid omavatel teadus-asutustel on omad sügavad erijooned ja sellest tulenevad probleemid. Kogemuse põhjal võib öelda, et ka parema tahtmise korral pole võimalik sõsarasutuste muresid täies mahus mõista. Seetõttu on käesoleva artikli sihiks markeerida vaid muinasteaduslike kogudega seonduvat probleemistikku. Arheoloogiliste kogude problemaatika on sügava üldkultuurilise taustaga ning sellel on nii lokaalne kui ka rahvusvaheline mõõde. Eriti kui arvestada, et Eesti on ühinenud juba aastaid tagasi Arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsiooniga.

ARHEOLOOGIAKOGUD LOODUSTEADUSLIKU ALLIKMATERJALINA

Nagu mis tahes teised teaduskogud, on ka kõik humanitaarteaduslikud kogud allikmaterjal teaduslikuks uurimistööks. Samas on arheoloogiakogudel võrreldes teiste humanitaarkogudega oma spetsiifika: teatud valdkondades puudub selge piir loodusteaduslike kogudega ning sama allikmaterjal võib olla uurimisobjektiks nii humanitaar- kui loodusteadlastele.

Et mõtet arusaadavamaks teha, selleks paar näidet. Ajaloo Instituudis säilitatakse Eestis leitud mammutiluid, mille vanuseks on vähemalt 40 000 aastat. Toetudes Soome mõne aasta vanusele leiule elasid enne viimast jääaega ülelahe inimesed, kes tegelesid mammutiküttimisega. Eestis ei ole senini leitud nii varasest ajast inimsäilmeid ja seega ei saa me ka kindlalt väita, et too hiidelukas leidis oma lõpu just inimkäte läbi. Kuid seda võimalust ei saa välistada. Kui seda suudetakse kunagi tõestada või peaks kunagi siinmail maapõuest päevavalgele tulema töötlemisjälgedega mammutiluid, siis kuuluvad ka need leiud kindlasti humanitaarkogude valdkonda, s.t looma küttimine on inimtegevus. Ja kuigi osteoloogilised kogud leiavad kasutamist eelkõige varasemate ajalooajalooperioodide asukate erinevate eluvaldkondade lahtimõtestamisel, on täiesti võimalik nende kasutamine ka n-ö puhtalt loodusteadlaste poolt.

Teine näide. Arheoloogiateadus on viimase kolmekümne aasta sees väga palju muutunud. Muutuste võtmesõnaks on interdistsiplinaarsus, eriti loodusteaduslike uurimismeetodite ja võimaluste ärakasutamine. Arheoloogiahooldlates säilitatakse hulganisti kaevamistel saadud nn teaduslikku abimaterjali, mis on tänuväärseks uurimisaineks võrdselt nii loodus- kui humanitaarteadlastele. Siia kuuluvad looma- ja inimluud, mulla- ja geoloogilised pinnaseproovid, mördi- ja ehitusmaterjali näidised, ehituskeraamika (tellised, kahhelkivid), puiduproovid dendro- ja C¹⁴ analüüsideks. Eriti delikaatse kogude osa moodustavad antropoloogilised materjalid. Tegemist on inimsäilmetega, mida on võimalik samuti kasutada mitmes uurimisvaldkonnas alates DNA-analüüsist ja lõpetades klassikalise antropoloogiaga.

Hetkel on arheoloogias osteoloogilist ja antropoloogilist leiumaterjali, geoloogiliste kihistuste proove ja muud teaduslikku abimaterjali kasutatud peamiselt inimühiskonna mineviku kohta järelduste tegemisel. Kuid pole kahtlust, et perspektiivi on arheoloogilistel kogudel ka loodusteadusi silmas pidades. Teisisõnu: arheoloogilise allikmaterjali olemaolu ja säilimine on tähtis ühtviisi nii humanitaar- kui ka loodusteadustele ning selge piiri tõmbamine erinevate kogude vahele on vägagi problemaatiline. Selliselt pinnalt lähtudes võib isegi küsida: kas jaotus "humanitaarteaduslikud" ja "loodusteaduslikud" on ratsionaalne? Küllap siiski on, sest kuhugi peab ju piiri tõmbama.

ARHEOLOOGIA TEADUSKOGUDE ISELOOM JA TÄHENDUS

Eesti arheoloogilised kogud paiknevad mitmetes asutustes ning seostuvad erinevate struktuuridega. Riiklikes ja munitsipaalmuuseumides paiknevad kogud, sealhulgas ka arheolo-

giline leiumaterjal, kuuluvad Kultuuriministeriumi haldusalasse ning nende kogude staatus on määratletud muuseumiseadusega: see tagab kogude kaitse, rahastamise ja säilimise. Samas paikneb valdav enamus Eesti arheoloogiakogudest väljaspool kultuuriministeriumi muuseumide süsteemi: Eesti suurimate arheoloogiakogude haldajaks on Ajaloo Instituut ning viimasel kümnendil on Eesti teadusmaastikul märgatavalt suurenenud Tartu Ülikooli kogude hulk ja osakaal. Kogude paiknemine nende asutuste juures on teaduse huvisid silmas pidades optimaalne variant: leiud on käe-jala juures, kasutamiseks nii teadus- kui õppetöös.

Muinasteaduse kontekstis on Ajaloo Instituudi ja Tartu Ülikooli kui teadusasutuste jaoks kogudel eriline tähendus. Erinevalt muuseumidest, mille põhiülesandeks pole teadustöö, vaid kultuuriväärtuste säilitamine, on nii Ajaloo Instituudi kui Tartu Ülikooli arheoloogide jaoks kogud igapäevase teadusliku uurimistöö allikmaterjal. Mõlema uurimisüksuse teadustöö põhifunktsioonide täitmiseks on kogude olemasolu esma-vajalik. Ilma arheoloogilist leiumaterjali omamata pole võimalik täita teadusteemasid ega Eesti Teadusfondi grante. Eelnevast saab teha järelduse, et nii nagu arhiiv või raamatukogu ajaloolasele, on arheoloogiliste kogude olemasolu ja igapäevane kasutamine arheoloogiateadusele mõõdapääsmatult vajalik. Enamgi veel: teadusteemade formuleerimisel on just sellega arvestatud, et uurimisbaas kogude näol oleks tagatud. Esitatud mõtte võib formuleerida ka teisiti: kui muuseumide kogusid võidakse teadustöös kasutada, siis Ajaloo Instituudi ja Tartu Ülikoolis talletatavaid kogusid kasutatakse iga päev.

Rõhutamist väärrib veel üks arheoloogiliste teaduskogude erijoon võrreldes muuseumikogudega: need kuuluvad lahutamatuks muude teaduslike materjalidega. Iga kaevamistel saadud leiukogumi juurde kuulub välitööde aruanne, mille alusel on võimalik tuvastada faktiliselt iga leiuühiku paiknemiskonteksti. Aruannetele lisanduvad kaevamiskäiku fikseerivad plaanid ja fotod ning teaduslike abimaterjalide loodusteadusliku analüüsi tulemused. Kõik see kokku teeb kogud teadustöös hõlpsasti kasutatavaks.

ARHEOLOOGIAKOGUDE MOODUSTUMISEST JA LEIUMATERJALI SAATUSE KÜSIMUSEST

Kui jälgida muinasteadusliku ainese talletamise protseduuri algusest kuni alatisele säilitamisele jõudmiseni, siis oleks see lühidalt järgmine. Arheoloogilised kaevamised ehk teisisõnu uue informatsiooni ladestumine on võimalik põhiliselt vaid kahel juhul: 1) riiklikult aktsepteeritud teadusteemade või ETFi grantide täitmisel, 2) kui tegemist on avariikaevamistega, st kaevamistega, mis toimuvad seoses uusehitustega arheoloogilise kultuurkihiga aladel. Vastavalt muinsuskaitseadusele tuleb arheoloogiline kultuurkiht enne ehitustööde algust läbi uurida, seda töö tellija kulul. Viimaste hulka võivad kuuluda niihästi eraisikud ja firmad kui ka riik. Tulenevalt muinsuskaitseadusest seostub valdav osa viimaste aastakümnete Eesti arheoloogilistest kaevamistest keskaegsete linnade, eelkõige Tallinna ja Tartu kultuurikihi uurimisega. Avariikaevamiste läbiviimisega tegelevad "plaaniväliselt" arheoloogia teadusasutused, ent valdava osa päästekaevamiste teostajaks on erafirmad. Väljastpoolt kaevamisi jõuab arheoloogiakogudesse vaid suhteliselt väike osa leiumaterjalist: tegu on arheoloogilistel maastikuinspeksioonidel või ka mullatöödel saadud juhuleidudega. Olenevata sellest, millisel viisil maapõuest pärit leiud kollektsioonidesse laekuvad, on muinsuskaitseaduse § 30 järgi arheoloogiliste esemete näol tegemist riigile kuuluva kultuuriväärtusega.

Loa arheoloogiliste kaevamiste läbiviimiseks annab Muinsuskaitseinspeksioon, kelle juures tegutseb nõuandva organina tunnustatud tegevarheoloogidest koosnev arheoloogia ekspertnõukogu. Kaevamisloa saamine sõltub mitmetest asjaoludest, millest peamine on kaevamise vajalikkuse teaduslik põhjendus, kaevamisjuhataja erihariduse olemaolu, eelmiste kaevamiste aruande esitamine ja ka taotleja korrektsus eelnevate kaevamiste läbiviimisel.

Kui kaevamisluba on saadud, algab praktiline töö. Siinkohal tasub toonitada, et arheoloogi otsesed seosed riiklike institutsioonidega katkevad pärast kaevamisloa saamist ja taas elustuvad reeglina alles aruande esitamisel. See on vajalik järgmise kaevamisloa saami-

seks. Samas puudub riiklik regulatsioon kaevamistöde läbiviimise ja metoodika kohta: selle otsustab ekspeditsiooni juhataja. Kontrolli kaevamiste läbiviimise kvaliteedi ja meetodite otstarbekuse üle rakendatakse vaid neil harvadel juhtudel, kui tekib küsimus ametieetika rikkumise kohta.

Oluliseks probleemiks on arheoloogiliste kaevamiste käigus saadud leiumaterjali edasise saatuse küsimus. Reeglina ei korjata üles kaugeltki kogu leiumaterjali ning säilitamisele kuuluva ainese selektsiooni teeb kaevamiste juhataja. Millised on säilitamiseks valitava materjali eristamise lähtekohad? Olukord "päris" leiumaterjali, s.o fondinumbriga alla minevate leidude ja nn teaduslike abimaterjalide osas on paljuski erinev. "Päris" leidude puhul kuulub säilitamisele eranditult kogu esiajast pärinev aines. Keskaja linnade kultuurikihi kaevamiste puhul teeb sõltuvalt objekti ja materjali spetsiifikast otsuse kaevamiste juhataja. Tihti ei säilitata vähemväärtuslikku massmaterjali – nt väikseid ja ilmetuid savinõukilde, raudnaelu ning nahatöötlemisjääke. Tähendab ju säilitamisotsus lisatööd vastava materjali alalise hoiustamise ettevalmistamiseks (puhastamine, konserveerimine, nummerdamine) ning iga säilitamisele kuuluv leiuühik vajab hoidlapinda ja valmisolekut täiendavaks konserveerimiseks. Vaieldavaks ja ühese lahenduseta küsimuseks on ka suhtumine uusaegsesse, 18. ja osalt ka 17. sajandi leiumaterjali. Sedavõrd hilise aja leidude väärtust ajalooallikana oma ajastu kohta on hakatud tunnetama alles viimastel aastatel, kuid ühtsed seisukohad ja printsiibid nende säilitamise kohta veel puuduvad.

Alaliselt säilitamisele kuuluval arheoloogilisel materjalil tuleb läbida terve rida praktilisi menetlusi. Ei metall ega ka orgaaniline leiuaines säili ilma konserveerimata: vastasel juhul võivad need paari kuu või aastaga "rämpsuks" muutuda. Eriti lagunemisaltid on orgaanilisest aimest – puust, tekstiilist ja nahast leiud. Ära hoidmaks leiuainese hävimist, on vaja kogude seisu pidevalt kontrollida ja vajaduse korral võtta ette taaskonserveerimisi. Et konserveerimise tehnoloogilised lahendused uuenevad, vajab pidevat ajakohastamist konserveerimislaborite tehniline baas. Teisisõnu on ka leiuainese ettevalmistamine säilitamiseks teadus ning sellisena on seda ka mujal maailmas aktsepteeritud. Tuues näiteid lähinaabrite juurest Rootsist ja Soomest, võib vaid kadestada, millisele tasemele on selles osas jõudnud otsiv vaim.

Teine tähtis küsimus on kogude turvalisus. Paljude arheoloogiliste esemete puhul pole tegemist mitte ainult kultuuriliste, vaid ka materiaalsete väärtustega, millel antiigiäris on täiesti reaalne – ja mitte väike – turuhind. Siit tuleneb omakorda vajadus turvameetmete järgi. Aga ka see on mõõdetav rahas.

Usutavasti on tähelepanelikul lugejal tekkinud rida vastakaid tundeid. Nii mõnigi kord on küsitud, milleks on vaja leiuainest nii massiliselt säilitada. Vastus on järgmine: muinas-teadlane lähtub printsiibist, et see, mis aja jooksul maapõue arheoloogilise kultuurikihi ladestub, on teaduslik ja kultuurilooline arhiiv – täpselt nii, nagu see on ka paberandjal säilitatavate kogude puhul.

TEADUSLIKE ABIMATERJALIDE KÜSIMUS

Märksa keerukamad probleemid seostuvad nn teaduslike abimaterjalidega. Reeglina võetakse kaevamiste käigus proove küllaltki suurel hulgal, sest pole teada, millise väärtusega materjali toovad päevalgele järgnevad kaevamispäevad. Pärast kaevamisi teeb kaevamiste juhataja ülesvõetu kohta esmase valiku: aruande koostamiseks antakse laboratoorseks läbitöötamiseks antud kaevandi suhtes kõige esmasema tähtsusega materjalid. Läbitöötamisele mineva materjali hulga määravad üheselt ja otseselt rahalised võimalused. Samas hõlmavad aruande jaoks kasutatud materjalid reeglina vaid väikese osa kaevamistel ülesvõetust, kuigi ka muu aines kujutab endast ülimalt väärtuslikku teadusliku uurimistöö allikmaterjali.

Üks arheoloogiateaduse teravamaid valukohti on teadusliku abimaterjali edasine saatus. Reeglina pannakse see kusagile kõrvale, ootama paremaid aegu või mõne uurija lähemat

huvi. Kui arvele võetud ja numbri saanud leiud säilivad leiuhoiulates, siis teadusliku abimaterjali staatus on täiesti reguleerimata. Et tegemist pole enamasti jäädavaks hoidmiseks, vaid üksnes antud objekti teaduslikuks läbitöötamiseks mõeldud materjalidega, ei saa kõne alla tulla ka nende säilitamine museoloogia reeglitest lähtudes: paljude proovide puhul lakkavad need pärast teaduslikku läbitöötamist olemast. Reeglina omab ülevaadet teaduslike abimaterjalide olemasolust, hulgast ja iseloomust vaid ekspeditsiooni juhataja. Kui teadusasutuste ja muuseumide arheoloogiliste leidude hoidlad on nõus vastu võtma numbri all olevaid ja korrastatud leide, siis teadusliku abimaterjali, eriti "võõraste" firmade ekspeditsioonidel saadu vastuvõtmisest tavaliselt ei olda huvitatud. Esiteks nõuavad abimaterjalid rohkesti hoidlapinda, teiseks on tihti tegemist spetsiaalseid hoiustamistingimusi (näiteks külmutusseadmeid) vajavate või ka mustade ja tolmutekitavate esemetega, mille koht ei saagi olla leiuhoiulas. Kui teadusasutused reeglina suudavad tagada oma kaevamistelt saadud abimaterjalide säilimise – küll vaid ekspeditsiooni juhataja vastutuse tasandil – siis muude kaevamiste "kõrvalsaaduste" perspektiivid on märksa hägusamad.

Milline on teaduslike abimaterjalide tavaline saatus? Tavaliselt seisavad need mõnda aega kusagil ajutistes hoiuruumides. Tihti tõstetakse neid kui "ajutist" ainet vastavalt vajadusele ühest kohast teise, mis võib kaasa tuua leiuandmete kaotsimineku ehk leidude depasportiseerumise. Aastate möödudes ja uute materjalide lisandudes visatakse läbi töötamata teaduslikud abimaterjalid ruumide puudumisel sageli lihtsalt minema. Sama saatus ootab tihti ka esmase analüüsi läbi teinud, ent tulevikuski kasutamiskõlbulikke allikmaterjale, näiteks mitmete mitteteadusasutuste ja erafirmade kaevamistel leitud loomaluid.

Tuleb tõdeda, et teaduslike abimaterjalide säilitamisel puuduvad arheoloogiateaduse raames igasugused, ka kokkuleppelised reeglid. Siingi otsustab materjalide alalise säilitamise üksnes ekspeditsiooni juhataja. Ilmne, et palju kaevamistel leitud abimaterjale on tänaseks juba hävinud ja praeguse iseregulatsiooni säilides hävib ka edaspidi. Samas võiks nn abimaterjalid olla allikmaterjaliks konkreetse kaevamisobjekti piirest palju laiemas uurimistöös (nt koduloomade tõuaretus, muistsed populatsioonid DNA-analüüside põhjal, keskaegsete linnade taimestik ja keskkond, keskaegsete ehitusmaterjalide areng jne) Kuid kuni selles valdkonnas puuduvad võimalused materjali hoidmiseks ning kõige üldisemadki regulatsioonid teaduslikku abimaterjali suhtumise kohta, pole suuremaid muutusi ette näha. Sageli otsustab arheoloog paraku lähtudes mitte uurimisperspektiividest ja heast tahtest, vaid reaalsest materjali säilitamise võimalustest ning tema käsutuses olevast hoiu- ja ladustamispiinast.

Lahenduseks probleemile oleks ABIMATERJALIDE KESKHOIDLA RAJAMINE – miks mitte loodusteadustega ühiskasutuses oleva –, kuhu kõik ekspeditsioonid, hoolimata institutsionaalsetest tagamaadest, saaksid üle anda kaevamistel kogutu koos vastavate nimekirjadega. Tegelikult võiks ka kaevamisaruandes mittekajastuvate abimaterjalide üleandmine vastavasse hoidlasse olla uue kaevamisloa saamise eeltingimuseks. Selline materjalikogu oleks orienteeritud uuringutele eeskätt loodusteaduslikke meetodeid kasutades ning oleks lähtekohaks arheoloogia ja loodusteaduste interdistsiplinaarsele koostööle.

ARHEOLOOGIA TEADUSKOGUDE STAATUSEST

Tuleb tõdeda, et arheoloogiliste teaduskogude staatus on juriidiliselt reguleerimata. Kui paber kandjal säilitatava riikliku arhiivifondi kohta on riigikogu poolt vastu võetud seadus, millega reguleeritakse väga selgelt ja rangelt arhiivi ladestumine riiklikule säilitamisele kuuluva dokumentatsiooni osas, siis arheoloogilise leiumaterjaliga on asi täbar. Öelgem otse välja: riiklikud regulatsioonid puuduvad. Nagu märgitud, jäävad nii Ajaloo Instituudi kui ka Tartu Ülikooli arheoloogiakogud väljapoole muuseumiseaduse haardedulatust.

Arheoloogiliste teaduskogude paljuski "lindprijärgelise" staatusena kaasnevad aga muudki asjaolud. Kui muuseumides olevate humanitaarkogude finantseerimist tagab muuseumiseadus, siis arheoloogiakogude rahastamise alal valitseb Eestis alates taasiseseisvumisest paradoksaalne olukord. Uurimisasutused ja arheoloogilised teaduskogud küll eksisteerivad,

kuid rahastamisskeemides pole arvestatud nende olemasoluga. Rahast rääkida polevat sünnis, kuid Eesti MUINASTEADUSLIKE KOGUDE STAATUS VAJAB RIIKLIKKU KORRAS- TAMIST, seda nii sisulisest kui rahalisest aspektist. Kui lugeja nõustub kas või osaliselt eelpool toodud väitega, et paralleeli tõmbamine paberkandjal säilitatava arhiivi ning muinasteaduslike kogude vahel on asjakohane, oleks vaja võimalikult kiiresti vastava seadusloomega algust teha. Otse loomulikult nõuab meie kogude ülalpidamine raha ja mitte vähe. Kui aga heita põguski pilk rahanumbritele, mis kuuluvad õigustatult iga-aastaselt riikli- kule arhiivifondile ja võrrelda neid muinasteaduslike kogude (ja ka teiste nn. Humani- taarteaduslike kogude) rahastamisega, siis pole õieti midagi võrrelda. Võiks küsida ju ka pateetilis-retooriliselt: kas tegemist on Ajaloo Instituudi ja Tartu Ülikooli eralõbuga, et kogu- takse, säilitatakse ja hooldatakse arheoloogilist kultuuripärandit? Ilmne, et Ajaloo Instituudi ja Tartu Ülikooli staatus arheoloogilisi teaduskogusid haldavate ja nende säilitamise eest vastutavate asutustena vajaks seadusandlikul tasemel määratlemist. Mida selline määratlus annaks? Vastus on lihtne: põhjendatud aluse riigieelarvest tulenevaks iga-aastaseks, kogude säilitamisele suunatud baasfinantseerimiseks.

Võib tekkida küsimus, kas väljaspool Kultuuriministeeriumi muuseumide süsteemi paiknevad, muinasteaduslike teaduskogusid omavad asutused on püüdnud ka ennast ise aidata? Meil on õige mitu ühiskogemust.

Tugevaks argumendiks tundus olevat Eesti ühinemine arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsiooniga. 1997. aastal moodustati tollase haridusministri toetusel komisjon, mille eesmärgiks sai arheoloogiapärandiga tegelevate asutuste funktsioonide täpsem määratle- mine. Komisjoni töö hääbus, sest Muinsuskaitseamet, kelle kaasabita polnud võimalik konstruktiivselt asju edasi ajada, muudeti alates 1998. aasta algusest inspeksiooniks. Edasi sai käidud ka eurointegratsiooni büroos, lootes abi – ikkagi arheoloogiapärandi kaitse Euroo- pa konventsioon! Murest saadi aru, kuid arvati, et kui Eesti seda konventsiooni ei täida, ei jää ta veel seetõttu Euroopa Liitu vastu võtmata.

1998. aastal sai korraldatud mitu konstruktiivse sisuga nõupidamist, kus osalesid ka Kultuuri- ministeeriumi haldusalas muinasteaduslike kogusid omavate asutuste esindajad. Kokku said arvutatud ühised minimaalvajadused ning koostati väga selgete kalkulatsioonidega paber, mis läkitati Riigikogu kultuurikomisjonile. Ja sinna see kadus.

Pole vist vaja korrata üle, et Ajaloo Instituut on iga-aastaste eelarveprojektide koostamisel visalt rõhutanud kogusid evivate asutuste erivajadusi, kuid kasu sellest pole: asutuse infrastruktuuri on jätkuvalt finantseeritud viisil, mis ei arvesta kogude olemasolu ja sellest tulenevaid erivajadusi. Siiani on Ajaloo Instituudi kui teadusasutuse rahastajate seas prevaleerinud arusaam, et arheoloogia teaduskogud seisaksid justkui teadustööst eraldi ja et nende rahastamine ei peaks kuuluma teadusfinantseeringute hulka.

Juba ligi kümme aastat valitseb Eestis olukord, kus teadusasutuste arheoloogiakogude säilitamiseks riiklik finantseerimisskeem puudub ning kogude säilitamise nimel tuleb leida võimalusi muudest vahenditest, eelkõige teadusliku uurimistöö arvelt. Peamiseks järje- pidevalt toimivaks finantseerimisallikaks on alates 1998. aastast olnud riiklik programm “Eesti keel ja rahvuskultuur”. Siiski tuleb tõdeda, et vaatamata programmi käivitamisega kaasnenud lubadusele selle mahtu igal aastal suurendada vastavalt elukalliduse tõusule 10% võrra, pole rahastamises toimunud lubatud kasvu ning see jäi kuni 2001. aastani programmi käivitu- misaasta tasemele. Ka ei anna riiklik programm püsigarantiisid arheoloogiakogude iga- aastaseks finantseerimiseks. Vastavalt programmitingimustele tuleb iga aasta alguses esitada programminõukogule avaliku konkursi korras uued rahataotlused, mille tulemused selguvad reeglina jaanuari lõpus või veebruari alguses. Nii on arheoloogia teaduskogude hooldamisega seotud asutused ja isikud juba mitmendat aastat terve jaanuarikuu ootusärevuses: kas seekord läheb õnneks või ei lähe. Seesugune olukord tekitab rea keerulisi probleeme nii raamatupidamises kui kaadriarvestuses, rääkimata moraalsest küljest. Kõrge professionaalse tasemega fonditöötajad, kellest osal on ka teaduslik kraad, tunnevad ennast äärmiselt ebakindlalt. Kui mujal maailmas kvalifitseeritakse tööd kogudega

teadustöökis ja nende töö leiab tasustamist samaväärselt teadustöötajate omaga, siis Eesti oludes on fonditöötajad justkui ajutine tööjõud, kelle saatus seatakse iga-aastaselt vaekausile.

**

Lihtsustatud ülevaade muinasteaduslike kogude problemaatikast tuleb lõpetada triviaalse tõdemusega, et kogud vajavad säilitamiseks pidevat hoolitsust ja normaalseid hoiutingimusi, peavad kusagil ka füüsiliselt asuma ja et keegi peab nende ülalpidamiskulud kinni maksma. Küllap pole vaja rõhutada, et muinasteaduslik leiuväline nõuab suhteliselt palju pinda. Ajaloo Instituudis on näiteks leiuväline all u 2000 m². Eriti ruumimahukad on nn teaduslikud abimaterjalid – need, mis ühtviisi tähtsad nii arheoloogiale kui loodusteadustele.

Lõpetuseks paar kokkuvõtvat seisukohta.

1. Eesti arheoloogiakogude kultuuriline tähendus on vaieldamatu ning seda mitte ainult kohalikus aegruumis: nende kolleksioonide näol on tegemist ühe osaga maailma kultuuripärandist, mille talletamine ja säilitamine on riigi kui selle pärandi omaniku otsene kohus.
2. Muinasteaduslike kogusid ei saa tõlgendada pelgalt humanitarsete teaduskogudena. Tegemist on ühtviisi nii humanitaar- kui loodusteadusliku uurimistöö allikmaterjaliga.
3. Muinasteaduslike kogude ladestumise protseduur alates kaevamislubade väljastamisest kuni leidude jõudmiseni hoidlariulitele ning kogude staatus vajavad detailset riiklikku reguleerimist. See eeldab seadusloomet kas Muinsuskaitseadusesse viidavate paranduste näol või siis eraldi seadust analoogiliselt arhiiviseadusega, mille abil on detailideni korraldatud riikliku arhiivifondi talletamine ja säilitamine. Töö on mahukas, kuid ainult nii saab tagada riigi vastutuse kultuuripärandi säilimise eest.
4. Lahendust vajab arheoloogiliste kogude järjepideva rahastamise küsimus, mis on arheoloogiateaduse kui terviku jaoks keske tähendusega. Nagu kogu möödunud kümnendi vältel on ka täna muinasteaduslikud kogud faktiliselt nii õigusliku kaitse kui ka piisava finantskatteta.

ERIKOGUD TEADUSASUTUSTES JA -SELTSIDES

Hain Tankler

Tartu Ülikool

Sissejuhatuseks tahan avaldada tänu seminari korraldajatele – riigikogu kultuurikomisjonile ja Eesti Teaduste Akadeemiale. Juba seminari kokku kutsunud ja kohalviibivate isikute koosseis näitab, et tegemist on riiklikult tähtsa probleemiga. Teiseks rõõmustab mind see, et kokku on tulnud erinevate asutustegruppide esindajad, mis annab teemale teistsuguse lähenemise ja laiemad dimensioonid kui muuseumidel, arhiividel või raamatukogudel omavahel vastavates komisjonides või töögruppides arutades. Tore, et siin on esindatud isegi uurimisinstituudid, kus kogenud spetsialistide üheks peamiseks ülesandeks on oma uurimusliku lähtebaasi kogumine ja avamine (kirjeldamine), materjalide süstematiseerimine, alalhoidmine ühes konserveerimise ja restaureerimisega, uurimistööst rääkimata. Ajaloo instituudi tegevusest eemalolijad võivad arvata, et tegemist on puhta uurimisinstituudiga. Nagu täheldasime, on Eesti Keele Instituudis programmi “Eesti keel ja rahvuskultuur” raames hoopis isesugused probleemid lahendada ning kultuuriväärtuste säilitamine ja kaitse, mis teistes asutustes on tooniandvamad, taanduvad sellest vaatenurgast tagaplaanile. Hoolimata sellest, et meie sihid ja ülesanded võivad olla üsna erinevad, tunneme end siiski suhteliselt sarnaste probleemidega silmitsi. Tegelikult pole arhiivid, raamatukogud, muuseumid sisu ja töö poolest üksteisest kaugel, nad hoiavad tihti sarnaseid materjale. Kui näiteks muuseumides domineerivad tihti esemed, siis sealt võib leida ka raamatuid, käsikirju, kunstiteoseid jne. Sedel rahvaluulearhiivis või dokument ajalooarhiivis on sisuliselt üks ja sama asi selles kontekstis, mis meid kokku kutsus, ja ei erine ka sisuliselt oluliselt. Mõnedes Euroopa ülikoolides on arhiivid ja raamatukogud isegi ühe katuse all või arhiivid moodustavad raamatukogu ühe allüksuse.

Lisaks eelkõneldule tahaks veel rõhutada säilitamise ja säilitamistingimuste osatähtsust. Meil pole nende materjalide hävimise või kahjustumise korral mõtet rääkida nende kirjeldamisest, uurimisest jne. Kõik need materjalid nõuavad erilisi hoiutingimusi ja iga laad veel spetsiifilisi (küllalt komplitseeritud on see probleem näiteks fotode ja negatiivide osas, happelise ajalehepaberi suhteliselt lühike eluiga on üldteada ja ülemaailmseks probleemiks). Selle marginaali puhul on tähtis juhtida tähelepanu ka tagatisfondile, originaalidest valmistatud koopiad on siiani paljudele asutustele veel üsna ulmeline teema. Me pole praegu sugugi veendunud, et sadu aastaid paberil, pärgamendil vms säilinud materjalid mõnel elektroonilisel kandjal paremini alles jäävad.

Alleshoidmise kõrval on meie ülesandeks teha nad kättesaadavaks nimekirjadena, kataloogidena (sealhulgas üha sagedamini elektroonilisel kujul), publikatsioonidena (ka digitaalsvormis), uurimustena, erandkorras anda neist välja uusi, faksiimile väljaandeid jne. Kui ulatuslikult see informatsioon levib, pole teada, seetõttu on kasulik jätta endast mulje, et Eesti riik ja tema raamatukogud, arhiivid, muuseumid jne on kohad, kust palju huvitavat ja senitundmatut võib leida, et siia on kogutud erinevate rahvaste ja isegi Eestist väga kaugete alade kultuuripärandit. Tähtis on teavitada uurijaid ja sõsarasutusi, et need varad on heas seisundis, elanud üle sõdu (küllalt levinud on välismaal arvamus, et Eestis hävitas sõda palju väärtusi) ja muid katastroofe ja neisse suhtutakse meie riigis suure tähelepanuga.

Raha oli igas ettekandes enam või vähem tähtsal kohal, nii nagu tema jaotamine esindatud asutuste ja nende tüüpide vahel. Tegelikult rääkisime me õige tühistest summadest, mitte põhifinanseerimisest vaid täiendavast rahast, mida ühe või teise valdkonna arendamiseks või avariilukorra lahendamiseks peab taotlema. Õigus, et paljude sellessunaliste rahaeraldiste hankimiseks ei peaks mingeid avaldusi kirjutama ega elektroonilisi vorme täitma, mõistetavalt kasutatakse neid summasid liialt sageli selles suunas, mis peaks eelarvest loomupäraselt kaetud saama. Aga hüva, nii tehakse mujalgi ja makstakse ka neist, justkui

sihtotstarbelistest rahadest kinni just kõige kiireloomulisemaid vajadusi ja kannatamatuid võlglast. Näiteks Tartu Ülikooli raamatukogu seisukohast on tegemist õige tühiste summadega, sest mitme hektari suuruse pinna ülalpidamine ja korrashoidmine läheb riigile õige kalliks maksma ja võtab suure osa eelarverahast. Kõik me peame arvestama euroremontimiseks vajalike rahadega, sest odavamalt pole kusagil Eestis võimalik läbi ajada. Tegelikult elame me riigile veel suhteliselt lihtsal ajal, kus palgad on madalad, nii arhiivide, raamatukogude kui muuseumide töötajatel kui remontijatelgi. Raha pole piisavalt ka palju jõukamates riikides erikogudega seotud projektidega rahastamiseks ja Eestis tähendab see lihtsalt elu sees hoidmist valdkonnal ja inimestel, kes seda tööd entusiastmiste teevad.

Nagu paljudel mu eelkõnelejatel, kes esindasid konkreetseid hoiuasutusi, puudutavad minu seisukohad kindlat asutust – Tartu Ülikooli raamatukogu ja tema erikogusid, ehkki teema sai algul laiemalt sõnastatud. Üks teema jäi minu arvates lähemalt puudutamata, me kõnelesime valdavalt eestikeelsetest kultuuriväärtustest. Eestis hoitakse aga ka muukeelseid ja muude rahvaste materjale. Tartu Ülikool taasavati 200 aastat tagasi ja just nii vanaks peetakse tema raamatukogu. Neil aegadel oli võimalik osta veel odava hinna eest tänapäeval ülikalleid ja -haruldasi teoseid. Neid osati hinnata, kuid suurt rahalist väärtust neil tollal veel polnud. Näiteks inkunaabel võis sel ajal maksta veel neli rubla, sama palju kui üks tolleaegne raamat. Nüüd on niisugustel trükistel korraliku auto hind. 1830. a õnnestus ülikooli raamatukogul muretseda täiskomplekt ajakirjast “Philosophical Transaction”, ilmumise algusest 1665. aastast peale, talle pakuti neil aegadel isegi kahte komplekti. Tänapäeval niisuguguseid aardeid turul enam ei kohtagi, või siis ülikõrge hinna eest.

Meiegi erikogude materjale on püütud müüa või vahetada, kuid minu andmetel viimast korda enne seda kui Eesti riik sündinud oli. Loovutamiseluste materjalide hulka on kuulunud ka De la Gardie fond, ühed rahvusvaheliselt kõige laiemalt kasutatavad käsikirjad ülikooli raamatukogus. Neist huvituvad uurijad teavad laiemalt, et niisugused materjalid asuvad Tartus, kuna neid on erinevates uurimustes juba ulatuslikult kasutatud. Rohkem kui saja aasta eest koostati neile Tartus omaaegsete raamatukogutöötajate poolt üsna korralikud kataloogid. De la Gardie fondist on osaliselt valmistatud isegi koopiaid, mis asuvad Rootsis, kus vajadus nende järele on kõige suurem. On selge, et meil lasub nüüd ja igavesti vastutus nende hoidmise eest. Ehkki need arhivaalid puudutavad eeskätt Rootsi riigi ajalugu, aitavad nad lahendada eesti ajaloo jaoks tähtsaid teemasid. Tartu Ülikooli raamatukogu materjalid on rahvusvahelises teaduslikus käibes juba 200 aastat, mille jooksul ajalugu on teinud mitu jõnksu. Tartu, omaaegse nimetusega Dorpati ülikooli ei suudeta mitte alati siduda Eestiga. Teinekord pole uurimuse seisukohast tähtis, kus see linn asus ja alateadvuses seostatakse Saksamaaga, kus mujal võis töötada saksakeelne ülikool. Ka nõukogude uurijaile ei tulnud teinekord pähe, et mõni kuulus „saksa“ teadlane võis Tartuga seotud olla.

Kõik kõnealused varad vajavad kättesaadavaks tegemist. Nende kirjeldamine on keeruline töö, vajab kõrget kvalifikatsiooni ja erilisi teadmisi. Tartus leiab käsikirju ja haruldasi raamatuid erinevates keeltes, siin võib kohata isegi idakeeltes käsikirju. Me ei saa neid enam nii kirjeldada, nagu näiteks ülemöödunud sajandil, saksakeelsel ülikooliperioodil, andes talle pealkirja “üks vanem venekeelne käsikiri”. Ainuüksi keeleoskus ja teatmeteoste tundmine meid ei aita, teinekord on väga keeruline määrata käsikirja sisu ja anda pealkirja, määrata tema autorit või kirjutamise aega. Lihtne pole ka trükistega varasemast perioodist (15.-16. sajandist), neilgi võisid autorid, pealkirjad ja ilmumisaastad olla varjatud.

Kui meie mahajäämust suurematest Lääne-Euroopa raamatukogudest võis veel mõni aasta tagasi pidada lootusetult suureks, siis viimastel aastatel on tehtud ka raamatukogudes ja arhiivides hüpe, mida tuleks ei tea missuguse vägeva looma järgi nimetada. Pealegi, me oleme suutnud kinnitada end rahvusvahelisse süsteemi ja hankida sealt nii materiaalselt kui moraalselt toetust. Palju on selles osas tehtud Tartu Ülikooli raamatukogus viimase kümne aasta jooksul. Algas see vana raamatu tiitellehtede fotografeerimisest Osnabrücki ülikooli initsiatiivil rahvusvahelise osalusega projektis. Nüüd oleme jõudnud koostöös mitmete riikide teadlastega trükiste ja fotode digitaliseerimiseni. Göttingeni ülikooli poolt juhitud digitaliseerimisprojekt DIEPER andis meile kogemusi nii arvutite kui nende programmide

osas ja võimaldas stažeerimist välismaal. Nüüd püüame ise Euroopa Liidu poolt välja kuulutatud 6. raamprogrammi raames pilootprojektile “Digitizing and Networking of Special Scientific Collections” raha taotledes edasi liikuda. Ka Berliinis asuva Saksamaa Riigiraamatukogu juhitud projekti LEAF raames, mis seab keskele kohale ühe keeruka tööoperatsiooni raamatukogus – käsikirjade autorite määramise –, oleme uusi kogemusi omandamas. Viimase kümne aasta jooksul on kontaktid välisasutustega märgatavalt tihenunud, tekkinud kollegiaalsed sidemed, head sõbrad ja püsivad toetajad. Digitaliseerimise teema on aktuaalne ka teistes asutustes, meie ettekannetele järgnenud vestlusest ilmnes, et kalli ca 400 000 EEK maksva skanneri muretsemine võiks toimuda Eestis üheskoos. Võiks kaaluda selle paigutamist Tartusse, kus vanemad fondid on ulatuslikumalt esindatud.

Eesti suuremates raamatukogudes on kõikjal vastavad osakonnad, kus erikogusid või erilaade hoitakse ja kus nendega mitmeti tegeldakse. Kutsutakse neid isesuguselt, Tartu Ülikooli raamatukogus on vastava üksuse nimeks pandud käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond.

Nendesse osakondadesse võivad kuuluda haruldased raamatud (kõige tavalisem hoiuobjekt), käsikirjad, fotod, graafika ja muud kunstiteosed, sealhulgas maalid, esemed jm. Kõigi nende näol on tegemist kas ajaloolise või ajalooliseks muutuva materjaliga, mida hoitakse alles, töödeldakse, kirjeldatakse, uuritakse, kasutatakse näitustel või illustratsioonidena jne. Need on tihti ka väärtuslikud ja teinekord unikaalsed materjalid. Sageli moodutavad need materjalid mingi terviku või kuuluvad süsteemi, on kuidagi grupeeritud jne – isiku või asutuse fond, temaatiline kollektsioon jne.

Mõned näited tööst erinevate laadidega. Kõigepealt haruldane raamat ja selle levinum alaliik – vana raamat. Kunagi ühest raamatust trükitud sadadest ja tuhandetest eksemplaridest võivad olla alles jäänud vaid üksikud, kui sedagi. Kõigile on teada kuidas aastaid on taga otsitud esimest eestikeelset trükist, ja tulemusteta. Kolleksionäärid ja jõukad asutused on varatrükiste hinna ajanud nüüdseks ülikõrgele. Tartu Ülikooli raamatukogu muutus taasavamise järel piirkonnas sajandite vältel kogunenud kultuuriväärtustele hoiukohaks, veel kaua aega oli see ainus suur ja esinduslik kogu terves Eestis, ülikooli toetamine ja talle kingituste tegemine muutus kohalikele haritlastele ja aadlikele auasjaks. Nüüd on see kogu üsna ulatuslik, Tartu Ülikooli raamatukogust leiab 48 inkunaablit ja umbes 600 paleotüüpi, 16. sajandi esimesel poolel trükitud raamatut. 16. sajandil trükitud raamatute arv ületab 2200 piirid. Inkunaablite, s.o 15. sajandil trükitud raamatute väljaselgitamise ja kataloogimise osas on edusammud maailma ulatuses märkimisväärsed, sest sel ajal trükitud raamatute arv on suhteliselt väike. Katseid 16. sajandil trükitud raamatute väljaselgitamise ja kataloogimisega on tehtud juba kaua koostöös paljude riikide teadlastega, kuid suuremat edu selles osas oodatakse alles nüüd. Suure rahvusvahelise projekti “Index Aureliensis” koostajad jõudsid kirjeldada aastakümnete vältel rahvusvahelises ulatuses raamatuid ainult kahe esimese alfabeeditähe ulatuses. Nüüd on tänu operatiivsetele elektroonilistele vahenditele võimalik Euroopa raamatukogusid selles osas paremini ühendada. Hiljuti Tartu Ülikooli külasthanud dr G. Szögi, Budapesti ülikooli raamatukogu direktor, kirjeldas oma riigi kogemusi varatrükiste kirjeldamisel ühe rahvusvahelise projekti CERL (The Consortium of European Research Libraries) raames, mis ühendab tublisti rohkem kui 70 raamatukogu Euroopas. Osalemine selles projektis maksab tema sõnul riigile 6000 dollarit aastas ja see summa jaotatakse kuue suurema ungari raamatukogu vahel.

KÄSIKIRJAD on töö seisukohast hulga keerulisem objekt. Arhiivid hoiavad Eesti ajaloo seisukohast tähtsaid allikaid, mida täiendavad raamatukogude, muuseumide, seltside jt asutuste kogud. Töömahukas ja teinekord suuri teadmisi nõudev kirjeldamine (kataloogimine) ei pruugi anda soovitud tulemusi, uurijad ei oska neid ikkagi õigest kohast otsida, sest võimalusi on palju. Veel enamgi, ka üks hoolega antud korralik pealkiri ei ava kuigivõrd täpselt mitmekesise sisuga käsikirjade sisu. Kuna tegemist on tihti väga keeruliselt määratava materjaliga, siis kaasatakse nende määramiseks spetsialiste nii Eestist kui mujalt maailmast. Digitaliseerimine võib tulevikus käsikirjade kohta info levitamisel palju kasu tuua,

aidata leida vajalikke tekste ja vältida mõttetuid sõite suurte vahemaade taha. Sama võib öelda FOTODE kohta, digitaalkujul on neid suhteliselt kerge levitada ja nende kohta informatsiooni otsida, sellega on Tartu Ülikooli raamatukogus mõne aja eest algust tehtud. Tooksin siinkohal ühe konkreetse näite viimastest aegadest, Peeter Toominga poolt aastaid tagasi kirjutatud artikkel Kanada fotograafia ajaloo ajakirjas kutsus esile huvi Tartus hoitavate meditsiinifotode vastu Vaba Berliini ülikoolis, kus on ettevalmistamisel projekt patsientide fotodest. Seejuures Tooming asetab rõhu fotograafia tehnilisele küljele ja fotograafia ajaloole, fotode sisulist külge ainult kergelt puudutades. Nüüd selgub, et Tartus paikneb üks suuremaid ja huvitavamaid kogusid kogu Euroopa ulatuses, mitte ainult tehnilisest vaid sisulisest küljest.

GRAAFIKA on mõnevõrra ebatavaline materjal raamatukogude jaoks, sedalaadi materjali tavaline hoiukoht on kunstimuuseumides. Ajalooliselt on välja kujunenud, et Tartu Ülikooli raamatukogus asub üks suuremaid Lääne-Euroopa graafikakogusid Eestis. Selle materjaliga on töötatud pikki aastaid ja avaldatud hulk illustreeritud katalooge.

Loomulikult ei paikne mitmesugused humanitaarkogud ainult suurtes raamatukogudes. Mitmesuguste teadusseltside, ühingute, väikeste ajalooliste asutuste varade hulgas, samuti erakogudes võib leida tõeliselt väärtuslike materjale. Kuigi väikeste kogude materjalid on paremini kättesaadavad ja kasutatavad, pole nad sageli üldises teaduslikus käibes – teadmine nendes paiknevatest materjalidest pole eriti laialt levinud. Üldjuhul on need kogud tunduvalt vähem kaitstud igasuguste väliste ohtude eest.

Piisav ressurss erinevate materjalide kirjeldamiseks andmebaasides, samuti restaureerimis-konserveerimistegevuseks on ikkagi suurtes raamatukogudes, ka muuseumides ja arhiivides. Piisava finantseerimise ja toetava riikliku programmi korral oleks võimalik antud valdkonda tõenäoliselt tunduvalt rohkem korrastada, toetudes näiteks ülikooli raamatukogule ja rahvusraamatukogule kui vastavatele kompetentsikeskustele.

Kuigi minu ettekande pealkiri meenutas mitmele mu kolleegile omaaegseid raamatukogude erihoiuosakondi, nn spetsfonde, arvan siiski, et erikogu on täpne ja mõistetav termin selles tähenduses, millest rääkisin ja neis riikides, kus puudus erihoiu süsteem (muide ka paljudes Ida-bloki maades) ei assotsieeru selle sõnaga midagi sellist. Kõrvalmärkusena – ka omal ajal spetsfondidesse kuulunud materjal on harvaesinev ja suure väärtusega. Vastavad osakonnad olid vaid üksikutes Eesti raamatukogudes ja arhiivides ning üle kahe eksemplari minu teada sinna ei võetud, ülejäänud trükised hävitati.

Käesolevas lähenemises põimusid uurija ja raamatukogutöötaja seisukohad, kes on pikka aega ise erikogudega töötanud, kasutanud neid nii meil kui muudes riikides, täheldanud muutusi ja erinevusi nende materjalide kasutamise ja kirjeldamise osas. Hoolimata sellest kui palju neid kasutatakse praegu või kunagi hiljem, tuleb tõdeda, et töö nendega ei tohi katkeda ja nad peavad jõudma rahvusvahelisse käibesse üha enam. See vara, millest juttu tegin, pole ülikooli vara vaid kogu Eesti riigi omand, nii nagu kõik see, millest teiste esinejate ettekannetes juttu oli. Teda kasutavad nii eesti uurijad kui huvilised teistest riikidest. Ka Tartu Ülikooli raamatukogus hoitakse eestikeelse kultuuri osas tähtsaid allikaid, kuid selle teema puudutamine tähendaks juba eelöeldu kordamist.

Ettekannete publitseerimine või vähemalt laiem levitamine on hea idee, sest siis ei jää jutt nende seinte vahele. Raha on tähtis ja vajalik aukude lappimiseks igale asutusele või asutustegrupile, kes siin esindatud, ja nende probleemide teadvustamine rahade liigutajatele tähtis. Toetan selle projekti jätkamist, kas see peaks sündima samasuguses vormis või mõningate muudatustega, näitab aeg.